

પ્રત્યક્ષ અનુક્રમ

પ્રત્યક્ષ વર્ષ ૨૪ □ સંપાદક સમણ સોની
અંક ૩ □ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૫
સળંગ અંક ૯૫ □

પ્રત્યક્ષીય

પરિષદ - એક હળવી હવાને હિલોળે... ૩

પૂર્વસંદર્ભ : 'પરિષદની આરપાર' ૫

સમીક્ષા

તરવેણી (કવિતા : હર્ષદ ત્રિવેદી) ધ્વનિલ પારેખ ૭

સફેદ અંધારું (વાર્તા : પન્ના ત્રિવેદી) સંધ્યા ભટ્ટ ૧૧

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ (ભાષાવિજ્ઞાન : ઊર્મિ દેસાઈ) હર્ષવદન ત્રિવેદી ૧૩

કેળવણીનાં વૈકલ્પિક માધ્યમો (શિક્ષણવિચાર : હરેશ ધોળકિયા) ઈશ્વર પરમાર ૨૨

મહેદાર ગણિત (શિક્ષણપ્રયોગ : વી. એમ. શાહ) કિરણ શિંગલોત ૨૪

વરેણ્ય

ગુજરાતી પદનાટક (વિવેચન : વિનોદ અધ્વર્યુ) ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૮

વાચનવિશેષ

'લમાણ' અને... 'રૂપવેદ' (આત્મકથન : શ્રીરામ લાગુ) - અરુણા જાડેજા ૩૨

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૪

'વિવેચન-સંશોધન-સમીક્ષા'થી સંપૂર્ણ - કિશોર વ્યાસ ૩૮

પરિચયમિતાક્ષરી

સંપાદક ૪૬

આ અંકના લેખકો ૩૭

આવરણ : આકાશ સોની

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ ૦૫.૧૦.૨૦૧૫

PRATYAKSHA

Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭

મુદ્રણ-અંકન : મહેશ ચાવડા, દિયા અક્ષરાંકન, વાસણા(બો.), તા. બોરસદ, મો. ૯૯૦૯૧૦૦૧૨૭

મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૧૮ ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સભ્યપદ વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે – પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

પરિષદ - એક હળવી હવાને હિલોળો...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ચુંટાઈ આવ્યા એ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. ઐતિહાસિક ઘટના એ રીતે કે એ અનેક ઘટનાપરંપરાના પરિણામરૂપ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા માટે આંદોલન થયું એ સાથે જ ધીરુભાઈ પરીખ અને ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ, એ લોકશાહીવિરોધી નિયુક્તિ સામે રીટ પિટિશન દાખલ કરી. સંયોગવશાત્ એ દિવસોમાં જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદની ચૂંટણી જાહેર થઈ. એમના નામનો પણ પ્રસ્તાવ મુકાયો એ અરસામાં તો ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા એ અંગે ઉદાસીન હતા એટલે, ચૂંટણી થવાની હશે તો તે માટે એ સંમતિ આપશે એવી કોઈને ધારણા પણ ન હતી. પરંતુ અકાદમીમાં સીધી નિયુક્તિને બદલે લોકશાહી પદ્ધતિએ ચૂંટણી થવી જ જોઈતી હતી અને થવી જોઈએ એવો પોતાનો સિદ્ધાંત જ, પરિષદની ચૂંટણીમાંથી ખસી જવાનો નિર્ણય કરવામાં તો વિપરીત થઈ જશે - એમ વિચારીને મૂલ્યનિષ્ઠા સંદર્ભે એમણે સંમતિ આપી. જીતવાનું થાય કે હારવાનું, ચૂંટણીમાં પડવું પણ પ્રચાર-નિવેદન આદિમાં બિલકુલ ન પડવું તે એમની સ્પષ્ટ સમજ હતી.

લોકશાહી પ્રણાલિકાવાળી સ્વાયત્ત સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ સત્તાકેન્દ્રિતાનું બંધિયારપણું છે એનું શું - એવો પ્રશ્ન પણ, અકાદમીની અ-સ્વાયત્તતાના સંદર્ભે ઉપર તરી આવેલો હતો ને અમદાવાદના 'અકાદમી સ્વાયત્તતા સંમેલન'ની સભામાં પરેશ નાયકે, પરિષદમાં રઘુવીર ચૌધરીની સત્તાકેન્દ્રી ભૂમિકાને તારસ્વરે પણ તાર્કિકતાથી ને પ્રતીતિકરતાથી સ્પષ્ટ કરી આપી. 'સ્વાયત્તતા'ના મૂળને સ્પર્શતી આ ઘટનાએ પરિષદના ભાવિ પ્રમુખ તરીકે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનું નામ વધુ ઉપસાવ્યું. - અલબત્ત, દરમ્યાનમાં એમના નામના પ્રસ્તાવો મુકાયા હતા. વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા ઉપરાંત કોઈની પણ સત્તાશીલતાને ન ગાંઠનારી ટોપીવાળાની નિર્ભિક પ્રતિભાએ પરિષદ-પ્રમુખની ચૂંટણીને મૂલ્યનિષ્ઠા અને સત્તાનિષ્ઠા વચ્ચેની સ્પર્ધામાં મૂકી આપી. આમ તો, સાહિત્યિક કારકિર્દી અને પ્રદાનના સંદર્ભે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને નાનુભાઈ નાયક વચ્ચે કોઈ જ તુલનાને સ્થાન ન હતું - બધું સ્પષ્ટ જ હતું. પણ જોતજોતામાં આ 'સ્પષ્ટ' ધૂંધળું થવા લાગ્યું. નરી સાહિત્યલક્ષી ચૂંટણીમાં સત્તાશીલ રાજકારણનો પ્રવેશ થયો છે એવાં ચોખ્ખાં ઓંધાણ વરતાયાં. સત્તાકેન્દ્રી સંદર્ભોમાં ટોપીવાળા ન જોઈએ માટે જ નાનુભાઈ જોઈએ - એવું નકારાત્મક મૂલ્ય ઘણી દિશાઓમાંથી ધસી આવ્યું. એ દિશાઓ અનુમાનવાનું અઘરું ન હતું. (ચૂંટણીના પરિણામને બીજે દિવસે, 'નવગુજરાત સમય'માં ટોપીવાળાને અભિનંદન આપવા સાથે એવો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયો કે કોઈ રાજ્યમંત્રીએ સુધ્ધાં નાનુભાઈને મત આપવાની તરફેણ કરાવેલી.)

આ નકારાત્મક પરિસ્થિતિથી ચોંકી જઈને એક મૂલ્યનિષ્ઠ લેખકવર્ગ સક્રિય થયો - ૭૦ જેટલા લેખકોની સહીથી, ટોપીવાળાની પ્રમુખપદ માટેની યોગ્યતાનાં પ્રતીતિકર કારણો આપતું નિવેદન 'નિરીક્ષક'માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. એટલું જ નહીં, ઉપરના નિવેદનમાં ટોપીવાળાનાં કાર્ય-પ્રદાનનો આલેખ ઉમેરીને તૈયાર કરેલી એક પત્રિકા ૩૩૦૦ મતદાર સભ્યોને ટપાલથી (અને ઈ-મેઈલથી પણ) મોકલવામાં આવી - પોતાનું લખવા-વાંચવામાં જ પડેલા વડોદરાના કેટલાક લેખકોએ આ માટે નાનુંસરખું ટપાલ-મોકલ-કેન્દ્ર ઊભું કરીને ચાર દિવસ સુધી (શ્રી)ગણેશ-કાર્ય પણ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં, અન્યત્ર, કેટલાક લેખકમિત્રોએ અપ-પ્રચારને

ખાળતી, ને સાચી દિશા બનાવતી ખરી ઝુંબેશ કરી.

શું આ જાહેર રાજકીય ચૂંટણી હતી? સતીશ સી. વ્યાસે એક ઈ-મેઈલમાં લખ્યું કે, 'Topiwala saheb should declare his action plan. What he wants to do as Parishad Pramukh n how. As a voter we should know that.' [ભાષાદોષ મૂળ મુજબ]. અને એને અનુમોદન આપી એ વિચારનો વિસ્તાર કરતો ઈ-મેઈલ પિન્કી પંડ્યાએ પણ કર્યો. મહેન્દ્રસિંહ પરમારે એનો સ્પષ્ટ જવાબ વાળ્યો કે, ટોપીવાળાએ - કે કોઈ સાહિત્યકારે - સાહિત્યકાર-સમાજમાં એવું કોઈ નિવેદન ન કરવાનું હોય, કે વચન વેરવાનાં ન હોય; બધા એમને ઓળખતા હોય એ જ અપેક્ષિત. જો કે નાનુભાઈ નાયકે જાહેર નિવેદન કર્યું. ભલે, એમ પણ કરી શકાય. પણ એ નિવેદનમાં એમણે એક વાક્ય એ લખ્યું કે, 'જો વિવેચન એ સાહિત્ય ગણાતું હોય તો મેં વિવેચન-આસ્વાદનું એક પુસ્તક' પણ લખ્યું છે! આમાં વિવેચક ઉમેદવાર પર તીર તકાયું કે મુ. નાનુભાઈની પોતાની સાહિત્ય અંગેની સમજ પર તકાયું એ તો સુશોએ નક્કી કરી લીધું હશે....

૧૮મીએ સાંજે ૪ વાગે, ૧૦૦૫માંથી ૬૮૧ મતદારો 'બોલ્યા' કે, પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને અમારા મૂલ્યનિષ્ઠ મતો અર્પણ...

એક હળવી હવાને હિલોળે પરિષદની મૂર્ચ્છા ટળી.

○

આપણા સમયના એક ઉત્તમ સાહિત્યકારે પરિષદના પ્રમુખપદને શોભાવ્યું એટલા પૂરતો આ વિજય સીમિત રહ્યો નથી - દૂરિતતા ને જોડુકમીનાં સાવ ભૂખરાં-ઘેરાં વાદળોનો ઓથાર ખસ્યો ને આકાશ પારદર્શક બન્યું, એથી આ ઘટના ઐતિહાસિક છે.

વિજયે દ્વાર ખોલી આપ્યું - પણ પડકારો તો સામે ઊભા જ છે. અહો ભારો મહાન્ કવે: । એમ, નવા પ્રમુખને માથે શક્ય એટલા વધુ શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કરણની મોટી જવાબદારી છે. મુખ્ય કામ તો, પેચીદી, ગૂંચવાયેલી, વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક તૂટેલી, તૂટેલી નહીં ત્યાં ઝાંખી તો થયેલી - એવી પરિપાટી-રેખાને સરખી, સળંગ, સ્પષ્ટ, સૌ જોઈ શકે એવી દર્શ્યમાન કરવાની થશે. તો, બે વર્ષના એમના સક્રિય કાર્યકાળ પછી પણ એ ઊજળી રેખા પરિષદના ગૌરવને અજવાળતી રહેશે. અ-સ્વાયત્તતાને કોર્ટમાં પડકારવામાં ટોપીવાળાની સાથે રહેલા વર્તમાન પ્રમુખ ધીરુભાઈ પરીખ પણ એટલા સ્પષ્ટ છે કે, ડિસેમ્બર-અધિવેશન ટાણે, પરિષદનો જે-કંઈ-જેવો-કંઈ છે તે હવાલો બંધ સંપુટમાં નહીં પણ ખુલ્લી હથેળીમાં આ નવા પ્રમુખને સોંપશે એવી પતીજ પડે છે.

○

આજથી દસ વર્ષ પહેલાં, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના શતાબ્દી વર્ષે, 'પ્રત્યક્ષ'ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૦૫ના અંકમાં, પરિષદની વિદ્યાકીય ખાધ વિશે વિમર્શ કરતું ને એ અંગે વિધાયક સૂચનો કરતું 'પ્રત્યક્ષીય' લખેલું તે, અત્યારે પણ પ્રસ્તુત લાગતું હોવાથી, આ લેખ પછી તરત પુનઃપ્રકાશિત કર્યું છે. એ 'પ્રત્યક્ષીય' વાંચીને રસિક શાહ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, લાભશંકર ઠાકર, રાધેશ્યામ શર્મા, ... પરેશ નાયક, ભરત મહેતા... વગેરે જૂની-નવી પેઢીઓના ૨૦ લેખકોએ 'પ્રત્યક્ષ'ના જાન્યુ-માર્ચ, ૨૦૦૬માં ૧૭-૧૮ પાનાં ભરેલા મૂલ્યવાન પ્રતિભાવો આપેલા.

એમાં (૧૦ વર્ષ પહેલાં) બતાવેલી પરિષદની એ વિદ્યાકીય ખાધ આજે પણ બહુ પુરાઈ નથી.

આ ખાધ પુરાય ને સૌની નિસબત જેની સાથે જોડાયેલી છે તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગૌરવ-ભાર-વતી દર્શનીયા બને એ તરફ આપણી મીટ મંડાયેલી છે.

પરિષદની આરપાર
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સો વર્ષ, પછી?

[‘પ્રત્યક્ષ’, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૦૦૫-માથી]

આઠમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં, પરિષદના પોતાના મકાન ‘ગોવર્ધન-ભવન’નું નિર્માણ થયું. ‘નદી કિનારે’ એવું એનું સરનામું શોભતું હતું. એ જ વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના સંપાદિત ઇતિહાસના ચાર ખંડો (૧૯૭૩ થી ૧૯૮૧) તૈયાર થઈ ચૂક્યા હતા અને ઉમાશંકર જોશીએ એમાં સીધો, સક્રિય રસ લીધો હતો. એ અગ્રણી સંપાદક હતા એટલું જ નહીં, નરસિંહ મહેતા વિશેનું એક દ્યોતક પ્રકરણ પણ એમણે એમાં (ખંડ-૧માં) લખેલું. એ જ અરસામાં (૧૯૮૦) ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ની યોજના આરંભાઈ હતી. જ્યંત કોઠારી જેવા ઉત્તમ સંશોધક વિદ્વાનની એના મુખ્ય સંપાદક તરીકે વરણી થઈ હતી. ત્રણ ખંડમાં પ્રકાશિત આ સાહિત્યકોશને પરિષદનું કદાચ એક સૌથી વધારે મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણવાનું થશે. ૧૯૮૨ આસપાસ પરિષદ-સંચાલિત સંશોધનની સંસ્થા તરીકે કલા સ્વાધ્યાયમંદિર રચાયું ને ચંદ્રકાન્ત શેઠ એના પહેલા નિયામક થયા. ભાષાવિજ્ઞાન વિશેનું જ એક સ્વતંત્ર સામયિક ‘ભાષાવિમર્શ’ ૧૯૭૮થી, હરિવલ્લભ ભાયાણીના સંપાદન-માર્ગદર્શનમાં પરિષદે આરંભેલું, એ ચંદ્રકાન્ત શેઠ અને પછી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના સંપાદનમાં ભાષાવિજ્ઞાન ઉપરાંત સાહિત્યવિવેચનવિચારના સામયિક તરીકે ચાલતું રહ્યું. પરિષદની આ પણ એક ગૌરવ-પ્રતિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ હતી. સાહિત્યકોશનો પ્રથમ ખંડ ૧૯૮૮માં પ્રગટ થયો...

ઊંચી સાહિત્યવિવેચન-સજ્જતા ઉપરાંત વહીવટી ક્ષમતા ધરાવતા ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામકપદે આવ્યા ને એમણે પરિષદમાં વિદ્યાપ્રવૃત્તિનો હાથ ઉપર રાખ્યો. ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના અન્ય સંશોધકોને સાથે રાખીને – ૧૯૮૬ માં ‘સાહિત્યસંજ્ઞા કોશ’ અને તેની પૂર્તિરૂપે, ૧૯૮૮માં ‘વિશિષ્ટસાહિત્યસંજ્ઞા કોશ’ એમણે કરી આપ્યા અને સાહિત્યકોશનો બીજો (૧૯૮૦)ને ત્રીજો (૧૯૮૬) ખંડ પ્રગટ કર્યા. ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરની, સાહિત્યસંશોધનની સંસ્થા તરીકે કાર્યક્ષમ પ્રસ્તુતતા ઊભી થતી રહી ને એણે પરિષદનું ગૌરવ વધાર્યું.

આ દાયકાઓ દરમ્યાન પરિષદમંત્રી રઘુવીર ચૌધરી એમની વહીવટી દક્ષતાથી ને વ્યવહારપટુતાથી પરિષદની લોકાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓ તેમજ એની વિદ્યાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓને સંકલિત કરતા રહ્યા. પરિષદભવન ઊભું કરવામાં પણ એમની સક્રિયતાનો ફાળો ઘણો મહત્ત્વનો હતો. પરંતુ પછી વહીવટી-તંત્ર પર વધુ ભાર મુકાતો રહ્યો – એમાંય એમનો ફાળો જ મહત્ત્વનો બનતો રહ્યો. ઉપર ઉલ્લેખાયેલા સમયગાળામાં પણ આ વહીવટી દાબનો અનુભવ, એમાં કાર્યરત વિદ્વાનોને પણ, થતો રહેલો.

વિદ્યાપ્રવૃત્તિ મંદ કે નબળી પડતી જાય ને કેવળ તંત્ર-પરકતા વધતી જાય ત્યારે સાહિત્યસંસ્થાને સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાથી જુદી પાડવી મુશ્કેલી બનતું જાય. સંસ્થાને એક શિખરે પહોંચ્યાડ્યા પછી અગ્રણી પાછો વળી જાય ને બીજાઓની ક્ષમતાને માર્ગ કરી આપે એ ઇષ્ટ પરંપરા ન પળાઈ. મંત્રીરૂપે, ખજાનચી રૂપે, પ્રમુખ રૂપે, ટ્રસ્ટી રૂપે રઘુવીર કેન્દ્રમાં જ રહેતા ગયા (ટ્રસ્ટી પણ બધી જ સભા-બેઠકો-સમિતિઓમાં પોતાની સક્રિય ઉપસ્થિતિ રાખે એવી ‘પરિપાટી’ સુધ્ધાં એમણે ઊભી કરી). અર્પણને કેવળ અને કેવળ વિધાયક રહેવા દેવું જોઈએ – એ ન થયું. સંગીન વિદ્યાપ્રવૃત્તિનો અભાવ (ગયા આખા દાયકા ઉપર) વિસ્તરતો ગયો ને વહીવટકારની મુદ્રા પ્રભાવક બનતી ગઈ...

એટલે વિદ્યાપ્રવૃત્તિના આ મંદ યુગમાં, અને વળી શતાબ્દીટાણે જ, પરિષદની વિશ્વસનીયતા અને યોગ્ય ગતિ સામે પ્રશ્નાર્થો રચતા ઊંડાપોહ થયા. બધું અંદર ગોટાતું હતું – કાર્યવાહક તંત્રમાં પણ જે સાચા હતા એમની શક્તિઓ સંઘર્ષમાં જ ખરચાતી રહેતી હતી. પણ ધુમાડો બહાર ન દેખાય ત્યાં સુધી અગ્નિનું અનુમાન પણ શી રીતે થાય? એ ધૂમ્રગોટા ‘ખેવના’ના તંત્રીએ દેખાડ્યા. એ પછી ‘ગુજરાત સમાચાર’ (અલબત્ત, એના પત્રકારી સ્તરે રહીને) તંત્રીલેખ કર્યો ને છેવટે લોકપ્રચલિત સામયિક ‘આરપાર’ સુધી પરિષદગાથા પહોંચી. ‘આરપાર’માં તો પરિષદ વિરૂપીકરણ કરતા અરીસાઓની સામે મુકાઈ ગઈ... પરિષદની પ્રતિષ્ઠા પર ઝાંખપ લાગી.

○

આ બધું કંઈ રસપ્રદ નથી, કમનસીબ છે. પણ કટુ વાસ્તવિકતા જાહેર થવી જ જોઈએ. કેમકે પરિષદ જાહેર સંસ્થા છે. એને અન્યોન્યહિતવર્ધક સભા તરીકે હસ્વ ન થવા દેવાય, એનું રૂપ પારદર્શી રહે તો જ એક મોટી સાહિત્યસંસ્થા તરીકેનો એનો મોભો સ્વીકાર્ય બને. અને પરિષદ આ રીતે મોભાદાર સંસ્થા રહે એ આપણી જરૂરિયાત છે, બલકે આપણી ગરજ છે.

આખરે તો પરિષદે શું કરવું જોઈતું હતું ને, હજુ પણ, શું કરવું જોઈએ એ આપણી અપેક્ષા હોય. અલબત્ત, એ બહુ લાંબી વાત થાય, એટલે અહીં તો કેટલાક પ્રશ્નો પૂછીને ને કેટલાંક ઈંગિતો કરીને એ અપેક્ષા રજૂ થઈ શકે...

છેલ્લા એક દાયકામાં ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરે, એક સંશોધન-સંસ્થા તરીકે, શું કર્યું – એ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન થાય. ‘સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના પાંચમા-છઠ્ઠા ખંડોની યોજના શરૂ થયે ૮ વરસ થયાં. તેમ છતાં એના નિયામક-સંપાદક દ્વારા એના પાંચમા ખંડનો એક જ ભાગ કેમ, છેક હમણાં પ્રગટ થઈ શક્યો? સ્વાધ્યાયમંદિરના સંશોધકોએ આ દાયકામાં શું પ્રગટ કર્યું? એમના માર્ગદર્શન હેઠળ કેટલા સંશોધન-છાત્રો કયાં સંશોધન કરી રહ્યા છે? સંશોધન કહેવાય એવાં કેટલાં, કયાં પ્રકાશનો સ્વાધ્યાયમંદિરે કર્યા? અગાઉના દોઢ દાયકામાં બંધાયેલી આવી વિદ્યાપરંપરાનો વિકાસ-આલેખ કેમ અટક્યો? ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરે એનો હિસાબ આપ્યો? ન આપ્યો તો સંચાલક સંસ્થા પરિષદે, પૂરી વિગ્રમતાપૂર્વક પણ એ માગ્યા ખરો?

અને પરિષદની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ? શતાબ્દીટાણે ૧૦૦ પુસ્તકોના પ્રકાશનનો એક રંગદર્શી ખ્યાલ તરતો મુકાયો હતો, અને ચાલો સો; તો એ સો કેવાં, કયા પ્રકારનાં, એની કોઈ નક્કર યોજના પરિષદે કરી? એક વિદ્યાલક્ષી સાહિત્યસંસ્થા જ કરી શકે એવાં પ્રકાશનોમાં કેન્દ્રિત થઈ શકાયું છે? એવી કોઈ સંકલનપદ્ધતિ નીપજાવી છે, કે પછી મળેલી હસ્તપ્રતોના, ક્યારેક સાવ યાદસ્થિતક પરિણામો ધરતા, એક કૃતિ દીઠ એક પરામર્શક-ના પ્રચલિત માર્ગે જ પ્રકાશનયોગ્યતાના નિર્ણયો સુધી અટકી રહેવાયું છે? (એકવાર આ માટેની ચયન-સંકલન-સમિતિ અંગે વિચારાયેલું પણ કશું થયું નહીં). અનિવાર્ય બની રહેલા કેટલાક ઉત્તમ જૂના ગ્રંથોનાં પુનર્મુદ્રણો, ઉત્તમ અનુવાદ-અધ્યયન અને સંપાદનના ગ્રંથો (‘પંચતંત્ર’, આનંદવર્ધનનો ‘ધ્વનિવિચાર’, ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ : ઉત્તરાર્ધ’ જેવા કેટલાક પરિષદે કરેલા પણ છે, એવા વધુ ગ્રંથો); ઉત્તમ સર્જન-વિવેચનનાં પુસ્તકો – એવું લક્ષ્ય રાખીને, સર્જન-વિવેચન-સંશોધનના ગ્રંથોનું પ્રમાણ નિયત કરતી, સતત ચર્ચાવિચારણામાંથી પસાર થતી એક સંભવિત યાદી તૈયાર કરવાની મથામણ, પ્રકાશનો પૂર્વે કરવી જરૂરી કે નહીં?

પરિષદ ‘વાર્ષિક ગ્રંથસૂચિ’ જેવું એક બહુ ઉપયોગી થાય એવું પ્રકાશન પણ કરી શકતી નથી. પહેલી દૃષ્ટિએ નાનું લાગતું આ કામ ઘણું મોટું છે ને આવી મોટી સંસ્થા સિવાય એને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. એવી ગ્રંથસૂચિને અભાવે, પરિષદનાં પારિતોષિકોના નિર્ણાયકોને મોકલવામાં આવતી યાદી માટે પરિષદને જ ફાંફાં પડે છે. એક વાર નિર્ણાયક તરીકે મને મોકલવામાં આવેલી યાદીમાં, પરિષદનું જ એ વર્ષનું એક મહત્ત્વનું પ્રકાશન સામેલ ન હતું! (પરિષદનાં પારિતોષિકો વધતાં જ રહ્યાં છે એ વિસ્તાર પણ વિલક્ષણ છે – એમાંનાં કેટલાંક પારિતોષિકો તો એકમેક સાથે અથડાય છે – પરસ્પર-પ્રવેશ-તત્પર જેવાં છે. પણ એ વળી એક જુદી ચર્ચાનો વિષય છે.)

ઉત્તમ વિદ્યાકીય પ્રકાશનો તો કેટલાં બધાં કરી શકાય એમ છે! કેટલાંક તો પરિષદનાં પૂર્વકાર્યોનાં અનુસંધાન જેવાં છે. પરિષદે ‘સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના ૪ ખંડોની શોધિત આવૃત્તિઓ તો કરાવી પણ સાહિત્યકોશ – ખાસ તો એનો બીજો ભાગ – હવે સંવર્ધન માગે છે. ૧૯૮૦ના દાયકામાં કામ આરંભાયેલું એટલે ત્યારે ૧૯૫૦ સુધીમાં જન્મેલા લેખકો એમાં સમાવાયેલા છે – હવે બીજાં ૨૦-૨૫ વરસ થવા જશે. (૧૯૫૦ પછી જન્મેલા લેખકો પણ હવે ૫૫ આસપાસના* થવા આવ્યા.) અત્યારે સમાવેલા લેખકોનાં અધિકરણો પણ પૂર્તિપાત્ર થયાં છે. એમાં આજસુધીની બધી વિગતો – લેખકોનાં નવાં પુસ્તકો, પારિતોષિકો, દિવંગતોની અવસાનતારીખો – ઉમેરવાની થશે. એની કોઈ પૂર્વતૈયારી છે પરિષદ પાસે? પરિષદે ખરેખર તો સદ્ય-સંદર્ભ-કેન્દ્રની કામગીરી પણ બજાવવાની હોય. કોમ્પ્યુટરમાં રોજેરોજની આવી ઘટનાઓ નોંધાતી જાય તો કોશ ને ઇતિહાસ જેવી, અધિકૃત બનનારી કામગીરી માટે સ્પષ્ટ ને પૂરેપૂરી વિગતો મળી રહે ને વળી કોઈપણ અભ્યાસી કે જિજ્ઞાસુને કોઈ માહિતીની જરૂર હોય તો એ સદ્ય-સંદર્ભ-કેન્દ્રનો સંપર્ક કરી શકે – આવું વિસ્તરણ એ પણ એક મહત્ત્વની લોકાભિમુખ, ખરેખર તો સાહિત્યરસિક-અભિમુખ પ્રવૃત્તિ છે. નક્કર કાર્યશીલતા વિના (છેલ્લાં બે વર્ષનાં ‘પરબ’નાં પાનાં પર પ્રમુખ ધીરુબહેન પટેલે જે કર્યું છે એવું) નર્યું ભાવનાઓનું ગદ્ગદ્ ગાન કર્યા કરવાનો અર્થ નથી.

સાહિત્યકોશ ખંડ-૧(મધ્યકાલીન)ને આધારે પરિષદે કૃતિસૂચિ (સંપા. કીર્તિદા જોશી) કરાવી એવી બીજી ઘણી સૂચિઓ રાહ જોતી પડી છે. કોશના બીજા ખંડમાં સંદર્ભગ્રંથસૂચિ નથી, એ ખૂબ મહત્ત્વનું કામ પણ સામે પડ્યું છે. પ્રકાશ વેગડ જેવા સૂચિ-નિપુણ ગ્રંથપાલક પરિષદ પાસે હતા. એમની પાસે પરિષદે શું કરાવ્યું? સંદર્ભગ્રંથો માટે વ્યાવસાયિક પ્રકાશનસંસ્થાઓ પર મીટ માંડવાની ન હોય – એ કામ સાહિત્યસંસ્થાઓ જ કરે, કરી શકે.

હજુ પણ આગળ નજર જવાની આપણા સૌની. પરિષદ એક વ્યુત્પત્તિકેન્દ્રી, અધિકૃત શબ્દકોશ કરે... સર્વ દુર્લભ સાહિત્ય-સામયિકો મેળવીને/નકલો કરાવીને ગ્રંથાલયમાં એનો એક સંદર્ભ-ખંડ કરે... હવે તો, પરિષદની એક વેબ-સાઈટ પણ હોય વગેરે.

પરિષદનું સામયિક ‘પરબ’, રેપર સાથે તો ૨૫૦૦ જેટલા સભ્ય-ગ્રાહકો સુધી પહોંચે છે. કહે છે કે, ‘પરબ’ને મળે છે એટલી ગંજાવર પ્રકાશન-સામગ્રી કોઈ સામયિકને મળતી નહીં હોય. સંપાદકોનું કાર્ય કપરું બની જાય. (નવા સંપાદકને તો વારસામાં મળતી સામગ્રી જ મૂંઝવી નાખે!) પણ આવા સંજોગોમાં ઝીણી ચાળણી ને મજબૂત મન જોઈએ. એ તો ઠીક. પણ ગમે તેટલી સામગ્રી મળતી હોય તો પણ, માત્ર મળેલી સામગ્રીના ચયન આગળ અટકી રહેવું બરાબર ગણાશે? યોજનાપર્વક મેળવેલી સામગ્રીથી જ એને ઘાટ આપી શકાય – એની આગવી મુદ્રા રચી શકાય. ‘પરબ’માં સંશોધન-વિવેચનના, તુપ્ત કરે એવા લેખો, કેટલા? ‘પરબ’ વ્યાપક પ્રકારની લેખનસામગ્રી છાપ્યે જાય છે પણ એનાં જ્ઞાનસત્રોમાં, અધિવેશનોમાં થયેલાં વ્યાખ્યાનો હવે ભાગ્યે જ છાપે છે. (અલબત્ત, એનું પણ સંપાદન તો થવું જોઈએ). એ વ્યાખ્યાનો બધાં સુધી શી રીતે પહોંચે? અધિવેશન-પ્રસંગે જ એનું વિતરણ થાય છે. પણ પછી? પુસ્તકરૂપે કે પરબના વિશેષાંકરૂપે પણ એ વક્તવ્યોનું પ્રકાશન ન કરવું જોઈએ? પરિષદની વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં જે વક્તવ્યો થાય છે એનું – એ બધાનું – શું થાય છે? એ વિખિત રૂપે આવે છે ખરાં પરિષદ પાસે? ને તો એ પ્રકાશિત કરાય છે? ‘પરબ’માં આને માટે જગા કેમ નથી? (એક વક્તાએ કહેલું કે એમનું પ્રવચન લાંબું છે એમ કહીને એ ‘પરબ’માં પ્રગટ ન કરાયેલું!) પરિષદમાં એક સ્વાધ્યાયપીઠ છે ને સંશોધકે એમાં એક/બે વર્ષ કામ કરવાનું હોય છે એ પ્રકલ્પ(પ્રોજેક્ટ)નું શું થાય છે? એ આખું કામ પુસ્તકરૂપે, કે છેવટે એનું દોહન લેખ રૂપે ‘પરબ’માં, પ્રગટ ન કરી શકાય? પરિષદની વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓનો ખરો હિસાબ ‘પરબ’

* અને હવે ૨૦૧૫માં એ સૌ લેખકો ૬૫ના થવા આવ્યા! – પાંસઠની વય સુધી પહોંચેલા ગુજરાતી લેખકનાં નામ-અધિકરણ પણ ગુજરાતી સાહિત્યકોશમાં ન હોય એ વિચિત્રતાનો ઉકેલ એ હોય કે કોશ દાયકે-બે દાયકે સંવર્ધિત થતો જાય.

દ્વારા આપી શકાય. પણ આપી શકાય છે?

પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રો-અધિવેશનોની ગતિવિધિ 'પરબ'ના અંકોમાં ચીલાચાલુ અહેવાલ કે સમાચાર-નોંધરૂપે પ્રગટ થાય છે. એ સમીક્ષિત અહેવાલરૂપે શા માટે પ્રગટ ન થાય? જ્ઞાનસત્રો ને અધિવેશનોમાં વિવિધ વિષયના વક્તાઓને નિમંત્રણ અપાય છે એમ જ એ આખા કાર્યક્રમના સમીક્ષિત અહેવાલ માટે પણ કોઈ અભ્યાસીને નિમંત્રણ આપી શકાય તો એવો તટસ્થ, સમીક્ષિત અહેવાલ 'પરબ'માં પ્રગટ કરી શકાય. એને બદલે જે રેઢિયાળ, અર્થહીન ને કાર્યક્રમપત્રિકાનું જ વર્ણન-વિસ્તરણ હોય એવા અહેવાલો પ્રગટ થાય છે, એ પરિષદના પ્રતિષ્ઠિત સામયિકમાં શોભે છે?

પરિષદે 'અનુવાદકેન્દ્ર' કર્યું એ જરૂરી પ્રસ્થાન હતું પણ એનાં કયાં, મહત્ત્વનાં, પરિણામો આપણી સામે ધરવામાં આવ્યાં? અનુવાદ વિશેના પરિસંવાદો ને શિબિરો; અનુવાદ-ગ્રંથોનું પ્રકાશન; ઉત્તમ ગુજરાતી કાવ્ય/વાર્તા/નિબંધાદિ કૃતિઓના અનુવાદોના સંચયો – એમાંથી કોઈ મહત્ત્વની બારી હજુ ઊઘડી છે?

ગુજરાતીનું અંગ્રેજીમાં લઈ જવું એ આપણી કાયમી તાકીદની જરૂરિયાત છે, ને એ કામ કપરું છે, પણ એથીય કપરું કામ યોજના-સંયોજનાનું છે. પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રોમાં, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી, દ્વિવાર્ષિક સાહિત્ય-સમીક્ષાના સરવૈયાની ઉત્તમ કહેવાય એવી પ્રણાલી ઊભી થઈ છે. એને કારણે કેટલાંક ખરેખર સરસ નિરીક્ષણો સુલભ થયાં છે આ સરવૈયાં – કે એમાંના સંપાદિત અંશો – અંગ્રેજી/હિંદીમાં અનૂદિત કરાવીને, ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમીનાં *Indian Literature* કે *સમકાલીન સાહિત્ય*માં પ્રગટ કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આ અનુવાદકેન્દ્ર દ્વારા ચલાવી શકાય. સાહિત્યના પ્રસારણનું ને સાહિત્ય અંગેની સમજ વિસ્તારવાનું એક મહત્ત્વનું કેન્દ્ર સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ છે. એમને માટે શું શું કર્યું ને કરવું જોઈએ પરિષદે? દર બે વર્ષે, દરેક યુનિવર્સિટીના ગુજરાતીમાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીને પારિતોષિક પકડાવી દઈને અટકી જવાયું છે. આ વિદ્યાર્થીઓને પરિષદ વિશે કોઈ જાણકારી છે? એ પરબ વાંચે છે? એમને માટે કંઈ કરી શકે પરિષદ? વધુ પ્રસાર દ્વારા, આ વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતાં પુસ્તક-પ્રદર્શનો પર ભાર મુકાવો જોઈએ. યુનિવર્સિટી-પરિસરોમાં યોજાય એવું કરી શકાય? પરિષદ એકવાર 'આસ્વાદ', 'દીક્ષા' આદિ પરીક્ષાઓ લેતી હતી એનું શું થયું? એની જે મુશ્કેલીઓ હોય એ ચર્ચા લઈને એને નવેસર યોજી શકાય તો પરિષદ દ્વારા થતા સાહિત્ય/વિદ્યા-વિસ્તારનું એક મહત્ત્વનું કામ થશે.

○

વહીવટ-તંત્ર આંતરિક ઘડભાંજમાં અટવાઈ રહે એ પરિષદ જેવી શતાયુ સાહિત્યસંસ્થાને પાલવે નહીં – સાહિત્ય અને વિદ્યાવિસ્તાર માટેની કલ્પનાશીલ યોજનાઓ અંગે જ સક્રિય રહેવું ઘટે. આધાર વિનાની ભાવનાઓનાં દેવાલયો રચવાં ને પ્રવચનોમાં એની અમૃતધારાઓ વહાવ્યા કરવી એ હવે સાવ અપ્રસ્તુત, કાલગ્રસ્ત ચેષ્ટા હશે, એને બદલે શક્યતા અને સંભાવનાઓને સામે રાખીને, 'શું કરી શકાય, શું કરવું જોઈએ' – એની રૂપરેખાઓ રચવાની તત્પરતા દાખવવી બહેતર નીવડશે. આ 'મંદયુગ'માંથી નીકળવા, ૧૦૧મા વર્ષે, નવો એકડો માંડવો જરૂરી લાગે તો એ પણ કરવું જોઈએ... આપણે થોડાંક ફેટાઈએ તો એ પણ એક નવું પ્રસ્થાન હશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો પણ ઇતિહાસ લખવો ઘટે. નક્કર અને નિર્મમ, છાપામાં આવે એવો બહુરંગદર્શી નહીં પણ બહુપરિમાણી, સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંચલનોને પણ ગૂંથતો હોય તેવો. આવો ઇતિહાસ આપણને સ્પષ્ટપણે દેખાડશે કે પરિષદ ક્યારે શિખરની ટોચ ઉપર હતી અને ક્યારે ભેખડની ધાર આગળ...

સમીક્ષા

તરવેણી - હર્ષદ ત્રિવેદી

નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડી. ૧૦૦

અરૂંદનો વિનિયોગ

ધ્વનિલ પારેખ

‘તરવેણી’ હર્ષદ ત્રિવેદીનો ચોથો કાવ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં ગઝલ, પંચપદી, અછાંદસ અને ગીતોનો સમાવેશ છે. કાવ્યપ્રકારની રીતે પંચપદી આ સંગ્રહનું આકર્ષક જમા પાસું છે. એના વિશે પછી વાત કરીએ, શરૂઆત ગઝલથી કરીએ.

પ્રસ્તાવનામાં કવિ પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે વાત કરે છે અને ગઝલસંદર્ભે જણાવે છે - ‘જીવનની ઊલટ-સૂલટે મને એક પીડા આપી. ચોવીસેય કલાક અંદર કશુંક બળતું હોય, દુઃખતું હોય એવી અનુભૂતિ. આ પીડાએ મને ગઝલ આપી. મારા મનોગતને ગઝલમાં વ્યક્ત થવાનું વધુ અનુકૂળ લાગ્યું.’ આ સંગ્રહમાં પણ ગઝલોની સંખ્યા વધારે છે અને પીડાએ ગઝલ આપી એ વાતની પ્રતીતિ આવા શે’રો કરાવે છે :

શી ખબર કોણે પછી ઓરી દીધા ઘંટી મહીં?
બેઉ પડમાં જાત આ ભરડાય તો હું શું કરું? (૫૦ ૧૩)
એક ઈશ્વર દર વખત જાદુ કરે, કરતો રહે,
એક હર્ષદ દર વખત ગમ પાય તો હું શું કરું (૧૩)
એ જ આશે બધા તાપ વેઠી લીધા
પગ હશે તો કદી પામશું પગરખાં! (૨૮)

આ સંગ્રહની ગઝલોની ઊંડીને આંખે વળગે એવી લાક્ષણિકતા અરૂંદ કાફિયાનો વિનિયોગ છે. તળપદી બોલચાલમાં હોય એવા કેટલાયે કાફિયા દ્વારા કવિએ શે’ર સિદ્ધ કર્યા છે. આ વિનિયોગથી થતી અભિવ્યક્તિ સદ્ય પ્રત્યાયનક્ષમ ન હોય તો પણ એ શે’રના મિજાજને અળપાવા નથી દેતી. કેટલાક કાફિયા તો પહેલીવાર જ અહીં ગઝલમાં આવે છે અને ચોટ સિદ્ધ કરે છે. અરૂંદ કાફિયાની પસંદગીને કારણે કવિની ભાષા પણ અહીં અરૂંદ જોવા મળે છે ને ક્યારેક એ હિન્દીમિશ્રિત પણ બને છે. આવા કેટલાક શે’ર જોઈએ :

જો ત્રાજવે બિરાજો અબસાત જોખી લઈએ,
કાંટે ચડી ધરમના આ જાત જોખી લઈએ! (૫૦ ૭)

આભને બાહુ મહીં પણ લઈ શકું,
એટલાં વિસ્તૃત કાઠીકદ કરો. (૩૫)

શબ્દના વ્યાપારમાં પણ વેપલો? ક્યા બાત હે!
તીર્થમાં બેસીને તેં કેવો નફો-તોટો કર્યો! (૬૦)

- ઉપરાંત, ‘સંઘેડો’, ‘એડો’ (૧૬), ‘નેળું’, ‘એળું’, ‘ખેળું’, (૧૮) એવા કાફિયાઓના વિનિયોગથી પણ કવિએ ગઝલ સિદ્ધ કરી છે. ‘લંબી દહર’ (૧૦) આખી ગઝલ કાફિયા અને ભાષાને કારણે જુદી તરી આવે છે. ‘ભાષા’ (૫૫) ગઝલ પણ આ સંગ્રહની એક નોંધપાત્ર ગઝલ છે. જાત અને જગતને આરપાર જોઈને કશુંક ભાળી જવાની વાત ‘આરપાર ભાળ્યું’ (૨૪)માં ગઝલની રીતે પ્રગટ થઈ છે. જો કે ‘આપ હી પંડા’ (૧૧) ગઝલ પર રાજેન્દ્ર શુક્લની અસર દેખાય છે.

‘માનબાઈ અષ્ટક’ (૩૬-૪૩) નામે ‘માનબાઈ’ રદીફ વાળી આઠ ગઝલો પણ આ સંગ્રહની વિશેષતા છે. માનબાઈ રદીફ પોતે જ વ્યંજના અને વ્યંગ્યાર્થ સિદ્ધ કરે

છે. વ્યક્તિમાં રહેલાં દંભ, ઈર્ષ્યા, ઘમંડ, સત્તાલોલુપતા, સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી થવાની દુર્વૃત્તિ - આ બધાં પર અહીં કવિએ કટાક્ષ કર્યો છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિઓની સંખ્યા આપણી આસપાસ વધતી જ જાય છે ત્યારે આ ગઝલો વધુ આસ્વાદ્ય બને છે. કવિનો મરકમરક થતો કાકુ વ્યાજસ્તુતિ અલંકારની મદદથી આવી વ્યક્તિઓને સપાટે ચઢાવે છે. પોતાની જ ગોઠવણ કરવામાં પાવરધી આવી વ્યક્તિઓ હમેશાં કેન્દ્રમાં રહેવા માગતી હોય છે અને એ માટે સતત ઉધામા કર્યો રાખે છે. કટાક્ષબાણોથી કવિએ આવી વ્યક્તિઓ પર નિશાન તાક્યું છે :

આખા જગતને ધારણ પળવારમાં કરી લે,
વળતી પળે જગતની ભડકે છે માનબાઈ! (૩૬)

રોજ બેસે પાટ પર લઈ રેવડી
અપણ અપણે મેં જ બાંટે માનબાઈ! (૩૭)

વીજનો ચમકાર પ્હેલાં ગોઠવે,
ને પછી મોતી પરોવે પાનબાઈ! (૩૮)

‘માનબાઈ અષ્ટક’ અરૂઢ ભાષા-અભિવ્યક્તિને કારણે પણ આ સંગ્રહની અને ગુજરાતી ગઝલની પણ નોખી રચના સિદ્ધ થાય છે.

અહીં પ્રગટ થયેલી ગઝલના છંદોસંદર્ભે એક-બે વાતો કરવી જરૂરી લાગે છે. ‘વખતના વાયરા’ (૨૫) ગઝલમાં ‘ગરથ’, ‘વખત’, ‘સહજ’, ‘સબદ’, ‘અરથ’, ‘અખર’, ‘પરમ’ વગેરે શબ્દોનો વિનિયોગ થયો છે. આ શબ્દોનું બંધારણ ‘લગા’ થાય છે પણ અહીં અને અન્યત્ર પણ એને ‘ગાલ’ તરીકે ઉપયોગ થયો છે. ગઝલના છંદોની દૃષ્ટિએ આ દોષ બને છે. ‘સમજાતી થઈ’ (૪) ગઝલનો છંદ ‘ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા’ છે. આ ગઝલનો ત્રીજો શેર જુઓ :

તડકો પડે, છાંયો ઢળે વરસી પડે. કંઈ પણ બને
ભાગ્યની આ ચડઉતર બસ એમ બદલાતી તો થઈ.

- અહીં પહેલા મિસરાનો છંદ બદલાયો છે.

પંચપદી આ સંગ્રહની અને અત્યારની લખાતી ગુજરાતી કવિતાઓમાં પણ અલગ પડતી રચનાઓ છે. ગઝલના છંદમાં એની રચના થઈ છે. મુક્તકની ચાર પંક્તિમાં વધુ એક પંક્તિનો ઉમેરો થવાથી વિચારવિસ્તાર

થાય છે. પંચપદીની પ્રાસયોજના પણ વિશિષ્ટ છે. પ્રથમ બે પંક્તિના પ્રાસ અને બીજી બે પંક્તિના પ્રાસ અલગ અલગ છે. વળી, પાંચમી પંક્તિનો પ્રાસ પહેલી પંક્તિને મળતો આવે એવી એની ગોઠવણી થઈ છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ :

આવનારા આવશે, આવ્યા પછી,
બે ઘડી સમજાવશે આવ્યા પછી.
ચાંદ ને વાદળનાં સગપણ કાઢશે,
જળ અને ઝાકળનાં સગપણ કાઢશે.
એ રીતે સળગાવશે આવ્યા પછી. (૬૩)

- સંબંધોની પોકળતા, નિરર્થકતા અહીં સાદગીથી પણ અંતિમ પંક્તિમાં ચોટ આવે એ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. પંચપદીની ખૂબી એ છે કે ચાર પંક્તિઓ સાંભળ્યા પછી પાંચમી પંક્તિ બાદ છઠ્ઠીની અપેક્ષા રહે છે પણ પાંચમી પંક્તિમાં જ ચોટ સાથે વાત પૂરી થાય છે. ‘વાત ટાળી દઈ કોઈ ચાલ્યું ગયું’ (૬૩). ‘ફોડ પાડ્યા વિના પણ એ સમજાય છે’ (૬૮) વગેરે પંચપદીઓમાંથી કવિની પીડાના સંકેતો મળી રહે છે. ‘ઘડી વાર બેસો પછી વાત પૂછો’ (૬૬), ‘આ બધું મારું અસલમાં તો તમારું છે પ્રિયે’ (૬૭). ‘આંખ ઊઘડી નહીં સ્વપ્ન જોતી રહી’ (૬૮) વગેરે પંચપદીઓમાંથી પ્રણયની સૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓનો પરિચય થાય છે.

અછાંદસ રચનાઓમાં ‘પુનર્જન્મ’ (૭૩), ‘વસ્તર’ (૭૫), ‘પરંપરા’ (૭૮), ‘કોડિયું’ (૮૩), ‘પરોઢિયે’ (૮૧) વગેરે રચનાઓ સ્પર્શક્ષમ બની છે. ‘પુનર્જન્મ’માં ગૌતમ બુદ્ધના સંદર્ભથી આલેખન થયું છે અને કાવ્યાંતે કવિ પોતાને નવજાત શિશુ રૂપે જુએ છે. ‘વસ્તર’માં પત્નીની કડક સાડીની પાટલી સીધી કરતાં કરતાં જીવન પણ સીધું ગોઠવાતું જાય છે. જુદી જુદી સાડીઓની વિગતો દ્વારા કાવ્યપોત રચાતું જાય છે, એ આસ્વાદ્ય બને છે. ‘પરંપરા’માં દીકરો દાદાજીનાં વસ્ત્રો પહેરે છે તો સમાંતરે કાવ્યનાયક પોતાના દાદાજીનાં વસ્ત્રો પહેરે છે ને એ રીતે પરંપરાનું અનુસંધાન રચાતું આવે છે. પ્રેમની તીવ્ર અનુભૂતિને કારણે ‘વસ્તર’ અને ‘પરોઢિયે’ રચનાઓ એકદમ ચુસ્ત બની છે. મોટાભાગની અછાંદસ રચનાઓમાં કવિ વિગતોના આલેખન દ્વારા પોતાનું લક્ષ્ય

સિદ્ધ કરતાં જણાય છે.

વિષયની રીતે કે અભિવ્યક્તિની રીતે આ સંગ્રહનાં ગીતો ખાસ કશું નવું સિદ્ધ કરતાં નથી. 'રહી છે વાત અધૂરી'નાં ગીતોની તાજગી અહીં અનુભવાતી નથી. 'કશુંક જુદું' (૦૮) ગઝલમાં એક શે'ર છે :

તારું બીબું મુબારક, મારો મિજાજ જુદો
લઈને અલગ પ્રવાહી ઢાળું કશુંક જુદું!

કવિનો આ મિજાજ છે. કશુંક જુદું ઢાળવાની પ્રક્રિયાની પ્રતીતિ આ સંગ્રહની ગઝલો અને પંચપદીઓ કરાવે છે. ખાસ કરીને ગઝલમાં થયેલો અરૂઠ ભાષાનો વિનિયોગ આ સંગ્રહને બીબાંઢાળ ગઝલોથી અલગ પાડે છે અને એ રીતે આ સંગ્રહ જુદો તરી આવે છે.

□

સફેદ અંધારું - પન્ના ત્રિવેદી

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. રૂ. ૧૪૦.

આપણી આસપાસનાં પાત્રોની વાર્તા - સંધ્યા ભટ્ટ

પન્ના ત્રિવેદી સાતત્યપૂર્વક વાર્તા લખી રહ્યાં છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહની તેમની વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે શોષિતોનો અવાજ સંભળાય છે. મહદ્અંશે સ્ત્રીનું અને એકાદ-બે વાર્તામાં પુરુષોનું શોષણ વાર્તારૂપ પામ્યું છે. ક્યારેક આ સ્ત્રી આદિવાસી સમાજની મુગ્ધ કિશોરી અમોલી હોય અને ક્યારેક 'ન્યૂઝ રૂમ'ની ન્યૂઝરીડર તરીકે કામ કરતી પ્રગલ્ભ સ્ત્રી હોય; ક્યારેક 'શુક્રવારની એક સાંજ'ની નિર્ભ્રમ થયેલી નિમ્મો હોય તો ક્યારેક 'બહારનો માણસ'ની પોતાના પતિને જુદી નજરે જોતી થયેલી શુભા હોય. વાર્તાકાર મધ્યમવર્ગીય કુટુંબોમાં જોવા મળતી વાતોને વાચા આપે છે.

સર્જક પોતાની આજુબાજુના જગતને ક્યારેક તો પોતાને પણ ખબર ન હોય એમ સંવેદતો હોય છે. પોતાની સર્જનસૃષ્ટિનાં પાત્રોને આલેખવાની તેની ક્ષમતાથી વાર્તા

પ્રતીતિકર બનતી હોય છે. જગત સાથેના પોતાના સંબંધને પન્ના ત્રિવેદી નિવેદનમાં આમ વ્યક્ત કરે છે,

'મને ઉદ્વિગ્ન કરવા માટે બાહ્ય જગત જાણે કાયમ તત્પર હોય છે : કાયમ પોતાના પતિની ફરિયાદ કરતી કામવાળી, રઘવાટિયા ફૂટપાથ પર પોતાની તમામ ઘરવખરીની સાથે સાથે એકાંત પાથરીને બેઠેલા મજૂરો, ભીખ માગવા લંબાયેલ હાથને ખાલી ખાલી હેઠો ધકેલતો નાનો છોકરો, કેમેરાની સામે કૃત્રિમ હસતી સિનેમાતારિકા, લોકોની વચ્ચેથી સાપની જેમ સરકી જતા લોકનેતાઓ, ટીવીના પડદામાંથી બહાર આવીને મારી આસપાસ ચામાચીડિયા જેમ ઊડતાં માણસો, વર્તમાનપત્રોના સમાચારોના જંગલમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા કરોળિયા જેવા લોકો - કેટલું બધું ચિત્તમાં આંદોલન જગવી જાય છે.' (પૃ. ૬)

સર્જકચિત્તને આંદોલિત કરતી વાત જ્યારે વાર્તામાં સહજપણે ગૂંથાઈને આવે છે ત્યારે જીવંત પાત્રોની જિવાતી વાર્તા ભાવકને મળે છે. વાર્તાકારને જે કહેવું છે તે વાર્તારૂપે પ્રભાવકપણે આકારિત થાય અને વાર્તાના ઘટકતત્ત્વો સ્વાભાવિકપણે ભળતા આવે એ સમર્થ વાર્તાકાર પાસે અપેક્ષિત છે.

અહીં લેખિકાને જે ચિતરવો છે તે છે માનવમનના ગભારામાં રહેલા રહસ્યોનો અંધકાર અને સર્જકને હાથવગો છે સફેદ કાગળનો ઉજાસ. કાળા અંધકારને કલાના સત્યની સફેદી પર અવતારવાની મથામણ પન્ના ત્રિવેદીની મથામણ છે એમ કહી શકાય. દરેક વાર્તામાં લેખિકા આ પડકારને ઝીલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યાં સ્ત્રીસંવેદનાની વાત આવે છે ત્યાં પરિણામ વધુ સારું મળ્યું છે.

પ્રથમ વાર્તા 'રા'ણકૂકડી'માં એસિડના હુમલાનો ભોગ બનેલી યુવતીની વાત છે. આ યુવતીને 'રા'ણકૂકડી' કહી ધુત્કારતી મહોલવાની ગેંગ પાછળ પડી છે. એક વાર યુવતીની દાદીએ આ સંબોધન કર્યું ને સૌએ તે પકડી લીધું. આ કદરૂપી બનેલી યુવતી મોઢા પર બુરખો બાંધીને જ બહાર નીકળે છે. તેની કત્થઈ રંગની આંખોથી જ તેનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવાયું છે. બ્યુટી પાર્લરમાં નોકરી માટે જતી તથા ત્યાંથી અપમાનજનક રીતે કાઢી મુકાતી યુવતી દ્વારા પરિસ્થિતિની વિડંબના સૂચિત થાય છે. આમ છતાં વાર્તા હકારાત્મક નોંધ સાથે પૂરી થાય છે કેમ કે ઈવાન નામનો એક દુકાનવાળો તેના ચહેરાને જોઈને તીવ્ર પ્રત્યાઘાત

આપવાને બદલે તેને પૂછે છે, ‘હા... ધાની ને? બોલ, શું જોઈએ છે તમને?’ બુરખો હટાવ્યા પછી પણ આ સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયા સાંભળીને ધાનીનું અંતર ભરાઈ આવ્યું અને તેણે કહ્યું, ‘હવે કંઈ નહીં.’ (પૃ. ૧૫)

વાર્તાને અંતે ધાની વિશ્વાસપૂર્વક ઉઘાડે મોંએ જ ફળવાળાને બૂમ મારે છે. સમાજના કુત્સિત ચહેરાને અને તેનો ભોગ બનેલી યુવતીને સાથે મૂકીને લેખિકાએ એક ધોરણસરની વાર્તા આપી છે.

જે વાર્તા ઉપરથી સંગ્રહને શીર્ષક અપાયું છે તે ‘સફેદ અંધારું’ રાહતછાવણીની દુર્નિવાર વાસ્તવિકતા, શિયાળાની ઠંડીના પ્રકોપ વચ્ચે નિરાશ્રિત હિંદુઓ અને મુસ્લિમોનું ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ મરવું, મારો-કાપોની બૂમોથી ઘેરાતી રાત્રિના વાતાવરણની ભયાનકતામાં કુટુંબોનું જીવવું અને અંદર ડુમાતા ગુસ્સામાં પીડાવું – એવી યાતનાનાં સંવેદનોને વ્યક્ત કરતી વાર્તા છે. ચરણસિંહ, સાકરચંદ, નેમચંદ, બરકતઅલી, સુલેમાન, બધાની પાસે પોતાના સ્વજનને ગુમાવ્યાની વ્યથા-કથા છે. આ સૌ પાત્રો રાહતછાવણીની એક છત નીચે વેદનાના સમાન તંતુથી બંધાયેલાં છે. ઠંડીથી બચવા સળગાવાયેલા તાપણાની આજુબાજુ હિંદુ-મુસ્લિમના ભેદ ભૂલીને એક કુંડાળું કરીને સૌ બેઠાં છે. પણ હવે તો એ તાપણું ય ઓલવાવા આવ્યું છે. ચરણસિંહ પોતાના તંબુમાં પડેલી ખાટલાની છેલ્લી ઈસ નાખીને તાપણું ટકાવી રાખે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બત્રીસ મૃત્યુ તો થઈ ચૂક્યાં છે. આ રાત કટોકટીની છે. એક બાજુ બરકતઅલીના અબ્બા તંબુમાં દમ તોડતા સૂતા છે તો બીજી બાજુ ચરણસિંહની પત્ની ગજરી તેના નાનકાને સાચવતી તંબુમાં બેઠી છે. ચરણસિંહના મનમાં છે કે બરકતઅલીના અબ્બાએ તો જમાનો જોઈ લીધો છે પણ નાનકાને તો જુવાની જોવી બાકી છે. તો બીજી બાજુ બરકતઅલીને લાગે છે કે ચરણસિંહને ઘેર તો ફરી ઘોડિયું બંધાશે પણ અબ્બા ફરીથી નહીં આવે.

કડકડતી ઠંડીની આ કાતિલ અને અંધારી દોડમાં અંતે તંબુમાંથી ગજરીની ચીસ સંભળાય છે. આખી પરિસ્થિતિને યાક્ષુષ કરતાં વાર્તાકારે અંતે કલાત્મક સંયમ જાળવીને વાર્તાની ક્ષણ બરાબર પકડી છે. ‘સફેદ અંધારું’ કોમી વૈમનસ્યને કારણે શેકાતા માનવ્યની વાર્તા બની શકી છે.

‘ન્યૂઝ રૂમ’ સાંપ્રત નારીની વાર્તા છે. પ્રથમ પુરુષના

કથનકેન્દ્રથી લખાયેલી આ વાર્તાની નાયિકા દુઃખી દાંપત્યજીવનના અંગત શારીરિક-માનસિક જખ્મો પર મેક-અપ લગાડી, વસ્ત્રો ઠંડાડી ન્યૂઝરીડર તરીકે તાટસ્થ દાખવતી સમાચાર વાંચવાનું કામ કરે છે. બહારથી સાહજિક રીતે હસતી અને જીવનની કડવી હકીકત કોઈને કળાવા ન દેતી નાયિકાના અંતરંગને વાર્તાકાર આંતર-ચેતનાપ્રવાહની પ્રયુક્તિથી અને ઉર્દૂ લેખિકા જિલાની બાનોની વાર્તાના સંદર્ભથી આકારી શક્યાં છે. અંતે જ્યારે ચેતનની ટીઆરપી ટકાવી રાખવા સહકર્મી શ્વેતાને સનસનાટીપૂર્ણ ન્યૂઝની જરૂર પડે છે ત્યારે તે મનોમન કંઈક નક્કી કરી લે છે. પતિ સુકેતુને મારી નાખીને તે શ્વેતાને ફોન કરીને ઘેર બોલાવે છે. વાતને દબાવી દેવાનું સૂચન શ્વેતા કરે છે ત્યારે તે બોલી ઊઠે છે, ‘ના, કશું જ નથી દબાવવું હવે. અને ન્યૂઝ માટે ખોટી દોડાદોડી શું કામ? માણસમાત્રમાં પોતાનો એક અલાયદો રૂમ હોય છે – ન્યૂઝ રૂમ!’ (પૃ. ૪૦)

‘શુક્રવારની એક સાંજ’ પતિ દ્વારા પત્ની સાથે થયેલી છેતરપિંડીની વાર્તા છે. એક નાનકડા કર્ણામાં આવેલી નાનકડી બસ્તીનાં છૂટાછવાયાં ઘરોમાં છેક છેવાડે આવેલા ઘરમાં રહેતી નિમ્મોની આ વાર્તા છે. તેનો પતિ સજ્જસિંહ ટ્રકડ્રાઈવર છે અને વર્ધીરૂપે રાજસ્થાનના ફેરા કરતો તે અઠવાડિયે એક વાર – શુક્રવારે જ ઘરે આવે છે. પતિ માટે અપાર વહાલ ધરાવતી નિમ્મોને નિર્વસની અને સોજજો પતિ હોવાનું ગૌરવ છે. તેના પતિનો એવો વટ છે કે કોઈ નિમ્મોની સામે નજર ઉઠાવીને જોઈ ન શકે. આવા એક શુક્રવારે પતિની રાહ જોતી તે નાની દીકરી રાનુને પણ ઘરની બહાર રમવા મોકલાવી દે છે. પણ એવામાં તેની નજર પોતાના ઘરને દૂરથી તાક્યા કરતા માથાભારે ‘ચિન્ની’ પર પડે છે. ઘરની વધુ ને વધુ નજીક આવતા ચિન્નીને જોઈને ફફડતી નિમ્મો બંધ બારણાની તિરાડમાંથી કાગડોળે પતિની જ રાહ જુએ છે. તેને ખાતરી છે કે સજ્જ આવીને એ પીટ્યાનું માથું રંગી નાખશે ત્યારે તે પાણી માગવા ય નહીં રહે. પોતાના ઘરની ઘણી નજીક આવી ગયેલા ચિન્નીને તે પુષ્કળ ગાળો સંભળાવે છે. ચિન્ની પણ તેને સળગતા અંગારા જેવા શબ્દો સંભળાવે છે.

પરંતુ એવામાં જ ચિન્નીના અવાજની સાથે બીજો અવાજ સંભળાતાં એ બારણું ખોલી જુએ છે તો સજ્જની

ગરદન ચિન્નીના હાથે ભીંસાતી જુએ છે. ચિન્ની બરાડ્યો હતો : ‘... છોડ દે યે ઓરતબાજી.... હરામજાદે, જી નઈ ભરા, તે અબ ઉસકી છોરીપે નજર ડાલની સૂઝી તજો... ઈતના ગિર ગયા?’ માથાફરેલ દેખાતો પણ માનવ્યથી ભરેલો ચિન્ની આર્દ્ર સ્વરે બોલ્યો : ‘અપના તો નંઈ હૈ મારા કોઈ... પર હર છોરી મારી છોરી લાગે.’ (પૃ. ૬૩)

વાર્તાની શરૂઆતમાં સજ્જો માટે સજ્જને તૈયાર થયેલી નિમ્મો અને તેનું રળિયામણું દેખાતું ઘર વાર્તાને અંતે એક-બે લસરકાથી જ કરમાયેલું બતાવતાં વાર્તાકાર એક સ્ત્રીના પતિ પરના વિશ્વાસની સુગંધને તિતરબિતર થતી દર્શાવીને પ્રતીતિજન્ય કરુણાંત આલેખી શક્યાં છે.

‘બેલ્લી’, ‘જ્યાં યુ ટર્ન વર્જિત છે’, ‘બહારનો માણસ’ – એ વાર્તાઓમાં દાંપત્યજીવનમાં પુરુષની કુત્સિત બેવફાઈ જુદાજુદા સ્વરૂપે દેખાય છે. ‘એવી ને એવી’માં સામાન્ય કે સરેરાશ સ્ત્રી કરતા જુદું ભાવવિશ્વ ધરાવતી સ્ત્રી પોતાના મનોગતની વાત કરે છે. ‘પમ્મી-ભપ્પીની વાર્તા’માં લગ્નજીવનની ખાટી-મીઠી વાતો પતિ-પત્ની એકબીજાને પત્ર લખીને કરે છે. અહીં કોંસના ઉપયોગ દ્વારા મનોભાવો, એકબીજાની ચેષ્ટાઓ, પરસ્પર પ્રતિભાવો વગેરે વણી લેવાયાં છે. દાંપત્યજીવનની નીરસતાનું બિંદુ અને તેમાંથી વિસ્તરતી રેખાઓના રસપ્રદ નિરૂપણ દ્વારા આસ્વાદક્ષમ વાર્તા મળે છે. ‘સંજુનો કાગળ’માં એક કિશોરના મનની મૂંઝવણ તેના સ્કૂલની દુનિયા, તેના ઘરમાં તેના દ્વારા અનુભવાતી બાપની મા પ્રત્યેની કઠોરતા, વગેરેને કારણે છે. ભગવાનની સામે પત્ર દ્વારા નિખાલસતાથી વાત કરતો સંજુ વાચકને કિશોરમનની લાગણીઓનો ચિતાર આપે છે.

વાર્તાકાર હિંદી-ઉર્દૂ ભાષાથી સુપેરે પરિચિત છે અને પરભાષી પાત્રોનાં ચિત્રણ વખતે તેનો યથોચિત ઉપયોગ કરે છે. પાત્રો પ્રમાણે સંવાદ લખવાની તેમને ફાવટ છે તેથી તેઓ પાત્રોને જ બોલવા દે છે. જ્યાં નારીપાત્રોની વાત આવે છે ત્યાં પાત્રો શોષિત બનીને રહી જતાં હોય એમ નહિ પણ ‘અમોલી’ અને ‘ન્યૂઝ રૂમ’માં બને છે તેમ તેમને પોતાનો માર્ગ કાઢતાં અને સ્વને સ્થાપિત કરતાં દર્શાવાયાં છે. એક સમર્થ વાર્તાકાર તરીકેની પોતાની ઓળખને મજબૂત બનાવતો આ વાર્તાસંગ્રહ એક પડાવ છે. આપણે તેમની પાસેથી વધુ માતબર વાર્તાઓની અપેક્ષા રાખીએ.

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ
- ઊર્મિ ઘનશ્યામ દેસાઈ
પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ૩. ૫૧૦, ૩. ૪૫૦

ગુજરાતી વ્યાકરણવિચારના ઇતિહાસની
આવકાર્ય દિશામાં
હર્ષવદન ત્રિવેદી

ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય-સર્જન, વિવેચન વિશે જેટલાં પુસ્તકો લખાયાં છે તેની તુલનામાં વ્યાકરણ અને ભાષાવિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો-લેખોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા પણ ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઈ છે. આજે જે ગણ્યાંગાંઠ્યાં વિદ્વાનો આ ક્ષેત્રે કામગીરી કરી રહ્યાં છે તેમાં ઊર્મિ દેસાઈ મોખરે છે. ‘ગુજરાતી ભાષાના અંગસાધક પ્રત્યયો’(૧૯૭૨, ૧૯૮૪), ‘વ્યાકરણવિમર્શ’(૧૯૮૨-૨૦૧૨), ‘રૂપશાસ્ત્ર : એક પરિચય’(૨૦૦૭) જેવા એમના ગ્રંથોમાં સૈદ્ધાન્તિક વિચારણાની સાથે ગુજરાતી ભાષાનાં સંબંધિત પાસાં અંગેની વિશ્લેષણાત્મક વિચારણા જોવા મળે છે. બીજી બાજુ, ‘ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ’(૨૦૦૧) તેમજ ‘ભાષાનુષંગ’(૨૦૦૩) જેવા ગ્રંથોમાં ભાષાવિજ્ઞાન અને વ્યાકરણને લગતાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પુસ્તકોનો તેમણે સમીક્ષાત્મક પરિચય કરાવ્યો છે. આ ચૈકીની કેટલીક સમીક્ષાઓ તો એટલી વિસ્તૃત છે કે તેમાં મૂળ ગ્રંથની ઝાંખી પણ થઈ જાય છે. ઊર્મિબહેનનું આ મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં ભાષાવિચારને લગતાં પુસ્તકોની તેમણે જેટલી સમીક્ષાઓ લખી છે એટલી બીજા કોઈએ લખી હોય એવું મારા ધ્યાનમાં નથી.

ઊર્મિબહેને વર્ષો સુધી ભાષાવિજ્ઞાન ભણાવ્યું છે અને ભાષાવિજ્ઞાનના અદ્યતન પ્રવાહોના તેઓ સતત સંપર્કમાં રહે છે. આમ ગુજરાતી વ્યાકરણનો ઇતિહાસ લખવાની વાત આવે ત્યારે તેમનો અધિકાર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ઊર્મિબહેનનું ‘ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ’ એ આ વિષયનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ કરતો ગ્રંથ છે. આ પુસ્તકમાં

ઊર્મિબહેને છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષ(૧૮૦૮થી ૨૦૦૬)માં અંગ્રેજી-ગુજરાતી ભાષાઓમાં લખાયેલાં પચાસેક ગુજરાતી વ્યાકરણોનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. હિન્દી, મરાઠી, વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો અહીં આમેજ થયાં નથી. આ પૈકીનાં કેટલાંક વ્યાકરણો તો આજે દુષ્પ્રાપ્ય બન્યાં છે. ઊર્મિબહેને આ એક મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. આમેજ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તો પ્રગતિની સમીક્ષા આ રીતે સમયાંતરે થતી રહે એ જરૂરી છે.

નિવેદનમાં લેખક કહે છે તે પ્રમાણે અહીં સૌપ્રથમ સમયાનુક્રમે ગુજરાતી ભાષામાં અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં વ્યાકરણોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. (૫૦ ૭) વળી, ૨૦મી સદીમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોમાં સમયાનુક્રમ જાળવ્યો હોવા છતાં એક લેખકનાં એક કરતાં વધારે પુસ્તકો મળે તે બધાંને એકસાથે નોંધીને તેનો પરિચય કરાવાયો છે. લેખકે પ્રત્યેક વ્યાકરણગ્રંથની આવૃત્તિ, પ્રકાશનવર્ષ, વગેરેનો નિર્દેશ કરીને પુસ્તકમાં થયેલી ચર્ચાનો પ્રકરણવાર કે વિષયવાર પરિચય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં વ્યાકરણ, નિબંધો, વગેરેની વિગતો અહીં ગુજરાતીમાં અપાઈ છે. અંગ્રેજીમાં વાંચવાનો જેમને મહાવરો નથી એવા લોકોને આ ઉપયોગી બનશે.

ઊર્મિબહેને અહીંય કેટલીક ધ્યાનપાત્ર ચર્ચાઓ કરી છે. એમાં કે ૦ કા ૦ શાસ્ત્રી જેવા ભાષાવિદ્ની યોગ્ય નોંધ લેવાનું કાર્ય ખરે જ પ્રશંસનીય છે. મારી માન્યતા એવી છે કે કોઈક કારણસર કે ૦ કા ૦ શાસ્ત્રી આપણે ત્યાં એક ઉપેક્ષિત ભાષાશાસ્ત્રી રહ્યા છે. આ ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન પણ ઘણું મહત્ત્વનું છે. તેમના ‘ગુજરાતી માન્ય ભાષાનું લઘુ વ્યાકરણ’ પુસ્તકને ઊર્મિબહેને યોગ્ય રીતે જ એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ ગણાવ્યું છે. હાલના સંજોગોમાં પણ જિજ્ઞાસુઓ આ વ્યાકરણનો સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ઉપયોગ કરી શકે.

વ્યાકરણની વિભાવના.

છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષનાં વ્યાકરણો તપાસવાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ આ ગાળામાં વ્યાકરણની વિભાવના કેવી રીતે ઘડાતી આવી અથવા તો તેમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં તેનું ચિત્ર દોરવાનો હોઈ શકે. દા.ત. અંગ્રેજીમાં ૧૯મી સદીના અંતભાગમાં વ્યાકરણિક ઉદ્દેશ્ય-વિધેયની વિભાવના હતી જે સમયાંતરે વ્યાકરણિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક ઉદ્દેશ્ય-વિધેય

(subject-predicate)માં પરિણમી હતી. ઉદ્દેશ્ય-વિધેયની વિભાવનામાં આવેલાં પરિવર્તનો મૂળે આકાર અને અર્થ વચ્ચેની એકતા અંગેના અભિગમો પ્રતિબિંબિત કરે છે. વળી, અમેરિકા અને યુરોપમાં સંરચનાવાદના ઉદયના કારણે પણ વ્યાકરણની વિભાવનાઓમાં પરિવર્તન આવ્યાં હતાં. સંરચનાવાદે ભાષાની સંરચના પર ભાર મૂક્યો તો વ્યવહાર વ્યાકરણે ભાષાના કાર્ય પર ભાર મૂક્યો હતો. ભાષાના અભ્યાસ પરત્વેના આવા જુદાજુદા અભિગમોનાં પ્રતિબિંબ ભાષાઓનાં વ્યાકરણોની રચના પર પડ્યાં છે. ભાષા પરત્વેનો અભિગમ બદલાય એટલે તે વર્ણવવાની ભાષા/ શબ્દાવલિ પણ બદલાતી હોય છે. જેમકે, ઉદ્દેશ્ય-વિધેયનું સ્થાન નામપદ-ક્રિયાપદે લીધું. સમાજમાં નામ, ક્રિયાપદ, શબ્દ, વિશેષણ, વગેરે સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ બધાં લોકો કરે છે. આ તેમનું સામૂહિક સર્જન છે. પણ આ સંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યા કે તેમની સૈદ્ધાન્તિક વિચારણાની જાણ માત્ર અમુક ભાષકો(અહીં વૈયાકરણો)ને જ હોય છે. વ્યાકરણની વિભાવનાઓ જે તે ભાષાના વ્યાકરણતંત્રનો હિસ્સો હોય છે. વ્યાકરણ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા અને પુનર્વ્યાખ્યા દર્શાવે છે કે જૂની વ્યાખ્યાનો અમુક હિસ્સો હજી પણ બરાબર કામ આપે છે. જેમકે, નિવેદનમાં ઊર્મિબહેને લખે છે, પૂર્ણાંદ ભટ્ટના *A Handbook of Gujarati Grammar* (૧૮૮૮)માં પ્રત્યયની વ્યાખ્યામાં *root* શબ્દ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાયું, અને જાણ થઈ કે અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રમાં જે અર્થમાં *root* - ધાતુ - આખ્યાતિક કે નામિક બંને માટે વપરાય છે. એ જ અર્થમાં ત્યાં પ્રયોજાયો હતો.

વ્યાકરણનો વિકાસ જે તે સમયે થયેલા ગદના વિકાસ સાથે સંકળાયેલો છે. વ્યાકરણની વિભાવનાઓમાં પરિવર્તન આવવાનું કારણ જે તે વિભાવનાઓનાં વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરતી વખતે અનુભવાતી સમસ્યાઓ છે. વ્યાકરણની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓમાં આવેલાં પરિવર્તનોનું કારણ પણ આ જ છે.

ઊર્મિ દેસાઈએ વ્યાકરણગ્રંથોની ચર્ચામાં, પોતાની ટિપ્પણીઓમાં તેમજ ઉપસંહારના પ્રકરણમાં ગુજરાતીમાં વ્યાકરણની વિભાવનાના વિકાસનો નકશો દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં હજુ વધુ કામગીરીની અપેક્ષા છે. આ પુસ્તક વાંચતાં ખ્યાલ આવે છે કે છેલ્લાં બસો વર્ષમાં

લખાવેલાં વ્યાકરણોના પ્રથમ તબક્કા અને દ્વિતીય તબક્કાના ઘણા ખરા વ્યાકરણકારો પર સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ હતો. છેક કમળાશંકર ત્રિવેદી સુધીના વ્યાકરણકારોના ગ્રંથોમાં વ્યાકરણનાં પ્રયોજનોની ચર્ચા – વ્યાકરણ શા માટે ભણવું તેની ચર્ચા – જોવા મળે છે. તેમની પર પતંજલિના વ્યાકરણ ‘મહાભાષ્ય’ના પ્રથમ પ્રકરણ ‘પસ્યશાહનિક’નો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. ડ્રમંડ સંસ્કૃત વ્યાકરણની શબ્દાવલી પ્રયોજે છે. જેમકે, વ્યંજન, માટે હલ, સ્વરો માટે અચ્, નામપદ માટે સુબન્ત, આખ્યાત માટે તિ-ઉન્ત^૧ વગેરે. (ડ્રમંડે સંસ્કૃતના જાણકાર કોઈ ગુજરાતી શાસ્ત્રી પાસે આ વ્યાકરણ લખાવીને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો કે કેમ એ પણ તપાસનો વિષય છે. નમદે હોપ અને ટેલર પર જે આક્ષેપો કર્યા છે તેનો ઊર્મિબહેને વિસ્તારથી નિવેદનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.)

કોઈ પણ પ્રકારના શોધકાર્યની પદ્ધતિની ચર્ચા સંબંધિત વિષય અંગેની આપણી સમજને વિશદ કરે છે. આ ઉપરાંત એક ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય પણ તે પૂરું પાડે છે. સંશોધન-પ્રકલ્પમાં અમુક પ્રકારનાં લખાણો કે લેખકોનો સમાવેશ કરવા કે ન કરવા અંગેના નિર્ણયને શોધકાર્ય માટે અપનાવેલી પદ્ધતિ સાથે લેવાદેવા છે. દા.ત. આ પુસ્તકમાં નરસિંહરાવ, તેસ્સિતોરી, ભારતી મોદી, રાધિકાન્ત દવે, વગેરેનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થયો નથી પણ પંડિતના ‘ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન’નો સમાવેશ કરાયો છે. આ એક પદ્ધતિને લગતો પ્રશ્ન છે. બીજી બાજુ, જે તે વ્યાકરણમાં શું સમાવવું અને શું ન સમાવવું – એ પ્રશ્નને લેખકે અપનાવેલી વ્યાકરણની વિભાવના સાથે લેવાદેવા છે, વિષયની માંડણી કેવી રીતે કરવી એ પણ પ્રતિમાનનો મુદ્દો છે. જેમ કે, આરંભનાં વ્યાકરણોમાં સંસ્કૃત પરંપરાના ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ની પ્રકરણયોજના અપનાવાઈ છે. અમુક વ્યાકરણકારોએ તો ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ની જેમ વ્યાકરણને પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં પણ વહેંચ્યું છે.

અહીં સંશોધનનો એક મુદ્દો એ પણ હોઈ શકે કે ગુજરાતી વ્યાકરણમાં અત્યાર સુધીમાં ક્યાં ક્યાં પ્રતિમાનોનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે, સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં પ્રતિમાનોનો ઉપયોગ કોણે કોણે કર્યો છે અને આ પ્રવૃત્તિ

ક્યાં સુધી ચાલી હતી. નોમ ચોમસ્કીના સંસર્જનાત્મક વ્યાકરણ વગેરે આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનાં સંશોધનો પર આધારિત પ્રતિમાનોનો ઉપયોગ થયો હોય તો શા કારણે? એક નવી વિચારસરણીને તપાસવા માટે, કે તે પ્રતિમાન સંસ્કૃત કે પરંપરાગત પ્રતિમાનથી વધુ સારું અને ઉપયોગી છે એ માટે?

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોનો સમાવેશ શા માટે? શું વ્યાકરણની વિભાવનાના વિકાસમાં તેમનું પ્રદાન હોય છે? પાઠ્યપુસ્તકો વ્યાકરણના વિકાસનો તબક્કો ગણાય? પાઠ્યપુસ્તકોમાં બે પ્રકારની જરૂરિયાત હોય છે – (૧) વ્યાકરણ અંગેનો સ્થિર મત સ્વીકારવો અને એ દ્વારા વિવાદોને ટાળવા, (૨) જે તે વિભાવનાને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સરળ ભાષામાં રજૂ કરવી.

૨૦૦ વર્ષની પરંપરા

ઘણીવાર શીર્ષક પોતે એક પ્રતિજ્ઞા કે પૂર્વધારણા હોય છે. ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ એ શીર્ષક એક પૂર્વધારણા કે ગૃહિત છે – આટલાં વર્ષોની, ૨૦૦ વર્ષની, ગુજરાતી વ્યાકરણની એક પરંપરા છે, એની વાત કરવી.

છેલ્લા બસો વર્ષનો ઇતિહાસ જોઈશું તો જણાશે કે વ્યાકરણના સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નોમાં સીધો કે પ્રત્યક્ષ રસ દાખવનારાં ઘણાં ઓછાં છે પણ એક યા બીજા નિમિત્તે ઘણાખરા વ્યાકરણકારોએ તેમનાં વ્યાકરણોમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં નિરીક્ષણો વ્યક્ત કર્યાં છે. (આ પુસ્તકમાં ઊર્મિબહેને પણ ટિપ્પણીઓ દ્વારા પોતાનાં નિરીક્ષણો વ્યક્ત કર્યાં છે.) ગુજરાતી વ્યાકરણના વિકાસમાં આ તેમનું પ્રદાન ગણાય. વ્યાકરણલેખકનો સામાજિક દષ્ટિકોણ પણ મહત્ત્વનો બને છે. તે પોતાના લક્ષ્ય ભાષકસમાજ વિશે કેવી ધારણા બાંધી બેઠો છે, તેનો પણ તેના વ્યાકરણ પરથી ખ્યાલ આવે છે. તત્કાલીન ભાષકોની સામાજિક-રાજકીય સ્થિતિનો પણ અંદાજ એ પરથી આવી શકે છે.

પરંપરા સંજ્ઞા જે તે બાબત અંગેના સામૂહિક ચિંતનનો નિર્દેશ કરે છે. તેમાં સમાન પ્રશ્નો, સર્વમાન્ય પ્રશ્નો, વિવિધ મુદ્દાઓ અંગે વિવાદ અને સમાન લક્ષ્યનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાકરણના મુખ્ય/ સામાન્ય પ્રશ્નો અંગે વ્યાકરણોની સહમતી – અસહમતી, વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો વિશેના તેમના

વિચારો વગેરેનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી વ્યાકરણના કિસ્સામાં કમળાશંકર, કે. કા. શાસ્ત્રી, ભાયાણી વગેરે વૈયાકરણોની સ્થાપનાઓ કેવી હતી? તેઓ તેમના પૂર્વસૂરિઓ સાથે સંમત-અસંમત હતા? ઊર્મિબહેને આ બધા મુદ્દાઓ આવરી લેવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

ટિપ્પણીઓ

આ પુસ્તકનું એક મહત્ત્વનું અંગ લેખકે કરેલી ટિપ્પણીઓ છે. એમણે પ્રત્યેક વ્યાકરણગ્રંથની ચર્ચા કરતી વખતે જે તે ગ્રંથનું આયોજન, તેમાં રજૂ થયેલી વ્યાકરણિક ચર્ચાનો પરિચય આપ્યો છે. નોંધપાત્ર નિરીક્ષણોને ઘનાક્ષરમાં આપ્યાં છે. જ્યાંજ્યાં તેમને મતભેદ જણાયો હોય કે લેખકનાં વિધાનોમાં/ નિરીક્ષણોમાં કોઈક વિશિષ્ટતા જણાઈ હોય તો ઊર્મિબહેને તે સંદર્ભે પોતાની ટિપ્પણીઓ પણ આપી છે. એના કારણે આ ગ્રંથ અમુક અંશે ગુજરાતી વ્યાકરણપરંપરા પરનો ભાષ્યગ્રંથ પણ બને છે. વળી મૂળ ગ્રંથકારનાં વિધાનો અને પોતાની ટિપ્પણીઓ વચ્ચે ભેળસેળ ન થઈ જાય એ માટે ગ્રંથકારનાં વિધાનો ઘનાક્ષરમાં તો પોતાની ટિપ્પણીઓ વકાક્ષરમાં આપી છે. તેની બાજુમાં જ ‘ઊ. દે.’ એવી સંક્ષિપ્ત સહી પણ કરી છે. વકાક્ષરનો ઉપયોગ ખૂબ સાવધાનીથી કરવો જોઈએ. (આપણે ત્યાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી અવતરણો દર્શાવવા માટે કે કાવ્યપંક્તિઓ કે ગદ્યખંડો મૂકવા માટે વકાક્ષરનો ખોટો, અને સર્વથા ત્યાજ્ય, ઉપયોગ શરૂ થયો છે. અવતરણ માટે અવતરણચિહ્નોની અને અક્ષરનું કદ બે પોઈન્ટ નાનું કરવાની નીવડેલી ઉત્તમ વ્યવસ્થા આપણી પાસે છે જ.)

આ ટિપ્પણીઓ એ આ ગ્રંથનું જમા પાસું હોવા છતાં તેમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ નથી. અમુક વ્યાકરણકારનું અમુક વિધાન કે નિરીક્ષણ ચર્ચાસ્પદ, ચિંત્ય કે અસ્વીકાર્ય છે, એવું આપણે કહીએ ત્યારે એ શા માટે એવું છે અને હકીકતે શું હોવું જોઈએ, વગેરે બાબતોની તાર્કિક સમજૂતી આપવી જોઈએ. ‘ચર્ચાસ્પદ’ એટલે જેની સત્યતાનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી એવું વિધાન. ‘ચર્ચાસ્પદ’ એટલે ઘણા કિસ્સામાં બે વૈકલ્પિક કે હરીફ પ્રતિમાનો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. લેખકે ગુજરાતી વ્યાકરણના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં ગણાય એવાં ‘ચર્ચાસ્પદ’ વિધાનો/ નિરીક્ષણોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર હતી. ઊર્મિબહેને આવાં કારણો અમુક સ્થળે

આપ્યાં છે પણ ઘણાં સ્થળે આપ્યાં નથી. દા.ત. ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકેના વ્યાકરણની ચર્ચા કરતાં લેખક એક સ્થળે કહે છે – ‘પ્રકરણના કમની યોજના સમજાતી નથી.’ (પૃ. ૨૭)

લેખકનો ઉદ્દેશ મિતાક્ષરી નોંધો આપવાનો જણાય છે. તેમ છતાંય પ્રકરણક્રમ કેવો હોવો જોઈએ એનો અછડતો નિર્દેશ કરવો જોઈતો હતો. આ એક ઐતિહાસિક કાર્ય છે, એટલે લેખિકાએ થોડી વધુ વિગતો આપી હોત તો તે ઉપયોગી બનત.

આ જ પ્રકરણમાં આગળ તેમની ટિપ્પણી છે :

‘બહુવીહિ સમાસ મૂકીને રહેલા સમાસને અંત્યપદનું લિંગ થાય છે એવું જે નોંધ્યું છે તે બરાબર નથી. અવ્યયીભાવ સમાસની સમજ અને ઉદાહરણ ખોટાં છે.’ (પૃ. ૨૮)

આ વિધાનમાં પણ અપેક્ષા રહે છે કે સાચું શું છે તેનો પણ તેમણે નિર્દેશ કરવો જોઈતો હતો. જો આ પુસ્તક ભાષાવિજ્ઞાન અને વ્યાકરણના જાણકારો માટે જ હોય તો આ પદ્ધતિ કદાચ નભી જાય પણ અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ – અને એમાંય મોટા ભાગનાં તો સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલાં વાચકોને આ ગ્રંથનાં સંભવિત વાચકો કલ્પી શકાય. એમના માટે અમુક મુદ્દો ખોટો છે તો વાસ્તવિકતા શી છે તેનો પણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

અમુક કિસ્સામાં જે તે વ્યાકરણકારનું વિધાન સત્ય હોવા અંગે તેમના મનમાં અવઢવ હોય ત્યારે તેમણે ‘ચર્ચાસ્પદ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

જેમકે, – ‘તત્પુરુષ સમાસ વિશે [ગંગાધર ફડકે] જણાવે છે કે, ભાષામાં પ્રથમા-દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસ નથી. આ વિધાન ચર્ચાસ્પદ છે.’ (પૃ. ૨૮)

અહીં પ્રથમા-દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસ છે કે નહીં તેનો નિર્દેશ કર્યો હોત તો કેટલું સારું થાત? વ્યાકરણશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય અને સૈદ્ધાન્તિક અભ્યાસ ન હોય એવો વાચક મૂંઝાશે કે અહીં સાચું શું છે મનસુખલાલ ઝવેરીના શાલેય વ્યાકરણ ‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અને લેખન’ની ચર્ચામાં તેઓ કહે છે કે – ‘રૂપાંતર કરતી વેળા વાક્યનો ભાવ બદલાવો જોઈએ નહીં એ ખાસ યાદ રાખવું

જોઈએ.’ આતું વિધાન જે કર્યું છે તે અદ્યતન ભાષાશાસ્ત્રની વિચારણા પ્રમાણે – ખાસ કરીને ટ્રાન્સફોર્મેશનલ ગ્રામર-રૂપાંતરણક્ષમ વ્યાકરણની દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય નથી. (૫૦ ૩૫૭)

આ પ્રકારની ટિપ્પણી હરિવલ્લભ ભાયાણી, કે૦ કા૦ શાસ્ત્રી કે યોગેન્દ્ર વ્યાસનાં પુસ્તકોના સંદર્ભમાં કરાય તો તે યોગ્ય લાગે પણ આ તો શાલેય વ્યાકરણ છે. કોઈ નૂતન કે ‘મૌલિક’ વ્યાકરણ નથી. વળી અહીં મનસુખલાલ ઝવેરીએ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયની વાત કરી છે. તેમનો હેતુ અને તેમનો અભિગમ જુદા જ છે. આ તો ગુજરાતી દાળને મદ્રાસી સાંભરના ધોરણોથી મૂલવવા જેવી વાત થઈ!

કેટલેક સ્થળે તેમણે અગાઉના ભાષાશાસ્ત્રીય અભિગમને અદ્યતન વલણો સાથે સરખાવીને સમભાવ દર્શાવ્યો છે. જેમકે, નર્મદના વ્યાકરણની ચર્ચામાં નર્મદનાં કેટલાંક નિરીક્ષણોને તેમણે યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને તેના મહત્ત્વ પર ભાર મૂક્યો છે. તો કેટલેક સ્થળે નર્મદના વખતના અને આજના અભિગમો વચ્ચેના ભેદનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

દા૦ત૦ નર્મદની જોડણીની ચર્ચામાં તેઓ કહે છે કે, ‘એકરાર, મેલાપ, અઢાર, હળદર, ... ઓઠ-હોઠ, ... સહુ’ – વગેરે જોડણી નર્મદ વખતમાં ખોટી ગણાવી હતી તે ‘આજની દષ્ટિએ ઘણી જગ્યાએ સાચી મનાય છે.’ (૫૦ ૪૩) એવી જ રીતે ‘શિખવું, જિતવું, વિસ, તિસ – વગેરે જોડણીઓને નર્મદ સાચી ગણાવી હતી તે ‘આજની દષ્ટિએ ખોટી ગણાય એવું પણ તેમણે નોંધ્યું છે.’ (૫૦ ૪૩)

આ પ્રકારની ટિપ્પણીઓમાં સાચા-ખોટાનો ખુલાસો થઈ જતો હોવાથી એ પદ્ધતિ વધુ આવકાર્ય છે.

નર્મદનું કાવ્યશાસ્ત્રની જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ ઘણું ઊંડું હતું અને કેટલીક બાબતોમાં તે પોતાના જમાનાથી આગળ પણ હતો. ઊર્મિબહેને પણ આ બાબતને પિંછાણીને તેનો યોગ્ય પુરસ્કાર કર્યો છે.

‘શબ્દને સમજાવતાં [નર્મદ] લખે છે કે ‘જે વર્ણમાં (પછી વ્યંજન કે સ્વર કે સ્વરાન્ત અક્ષર) અથવા અક્ષર સમુદાયમાં કંઈપણ અર્થ રહ્યો હોય છે તે વર્ણ અથવા અક્ષરસમુદાયને શબ્દ હેવી જ સંજ્ઞા છે.’ પાદટીપમાં લખે છે કે ‘જે વર્ણ અથવા વર્ણોની કોઈ પણ અર્થસૂચના થતી

હોય ત્હેને વ્યાકરણરીતે પણ શબ્દ કહેવો અને કંઈ જ ન થતી હોય ત્હેને ધ્વનિ કહેવો.’ – અહીં ઊર્મિબહેન નોંધે છે કે, ‘કંઈ પણ અર્થ રચ્યો હોય’ અને ‘કોઈ પણ અર્થ સૂચના થતી હોય’ એ શબ્દસમૂહો જોતાં અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રની રૂપઘટકની વ્યાખ્યા અહીં યાદ આવે. રૂપઘટક એટલે લઘુત્તમ સાર્થ એકમ – morpheme is a minimal meaningful unit (૫૦ ૪૪; ઉપરના લખાણમાં ઘનાક્ષરો ઊ.દે.ના જ છે).

અહીં ઊર્મિબહેને પોતાનું મંતવ્ય વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કર્યું છે. ‘અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રની રૂપઘટકની વ્યાખ્યા અહીં યાદ આવે’ એટલું કહીને અટકી ન જતાં – રૂપઘટકની ગુજરાતી અને મૂળ અંગ્રેજી વ્યાખ્યા પણ આપી છે.

આ અભિગમ સર્વત્ર જળવાઈ રહ્યો હોત તો વાચકોને ઘણો લાભ થઈ શક્યો હોત.

એમણે કેટલાક વ્યાકરણકારોના દાવાઓ વગેરેને પડકાર્યા છે. મૂળ સંદર્ભ ન આપ્યો હોય તો પૃષ્ઠક્રમસહિત નિર્દેશ પણ કર્યો છે. જેમકે – યોગેન્દ્ર વ્યાસના પુસ્તક ‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ’ની ચર્ચા કરતાં તેઓ કહે છે : પછી, ઓષ્ટ્ય, દંત્ય વત્સર્ય, તાલવ્ય, કંઠ્ય ધ્વનિઓને જુદા તારવી આપ્યા છે. આ ભાતને અમેરિકન વિદ્વાન રોબર્ટ હોલને અનુસરીને (તેનો સંદર્ભ આપ્યા વગર) ચતુષ્કોણીય સંબંધની વ્યવસ્થા તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. (૫૦ ૪૪૧).

એ પછી ઊર્મિબહેને પાદટીપમાં રોબર્ટ હોલના પુસ્તક *Introductory Linguistics* (૧૯૬૪)નો પૃષ્ઠક્રમ પણ આપ્યો છે.

મૂળ કર્તાના વિચારો કે અભિવ્યક્તિમાં કોઈ દોષ કે વિસંગતિ હોય કે તેનું કોઈ નિરીક્ષણ રસપ્રદ હોય એવે સ્થળે પણ ઊર્મિબહેને ટિપ્પણીઓ મૂકી છે.

ઘણે સ્થળે વ્યાકરણકારની ભૂલ કે અસંગતિની નોંધ તેમણે ખુલાસા સાથે કરી છે.

પૂર્ણાનન્દ ભટ્ટના *A Handbook of Gujarati Grammar*માં થયેલા ‘રૂપાખ્યાન’ના નિરૂપણની ચર્ચા કરતાં ઊર્મિબહેન નોંધે છે – ‘ભટ્ટે’ મધ્ય એ, આ, જે, તે કે માંથી ‘વડો, વો, ટલો, મ, હી, યાં આ રે.’ – પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાવિશેષણો નોંધ્યાં છે. – હકીકતે ‘વડો, વો,

ટલો' પ્રત્યયથી વિશેષણ સધાય છે. ક્રિયાવિશેષણ નહીં. (પૃ. ૧૭૯)

આવો અભિગમ સર્વત્ર અપનાવવા જેવો હતો.

વ્યાકરણની ભાષાનું ઘડતર

છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષનાં વ્યાકરણો જોઈએ છીએ ત્યારે અત્યાર સુધીના ગાળામાં વ્યાકરણ અંગેની આપણી સમજ કેવી રીતે વિકસી તેનો તો ખ્યાલ આવે જ છે. સાથોસાથ વ્યાકરણની ભાષા કેવી રીતે ઘડાતી આવી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

દા.ત. ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે તેમના 'ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ'માં કહે છે - 'ક્રિયાપદ એટલે જેનો અર્થ 'મહેનત' એવો શબ્દ તે. ઉદા. કરવું (પૃ. ૨૬). અહીં ક્રિયાપદની વ્યાખ્યા જે રીતે અપાઈ છે તે વખતે ઉપલબ્ધ વ્યાકરણની ભાષાના આધારે છે.

એવી જ રીતે -

'ઘાત્વર્થ બોલવો હોય ત્યારે સર્વ ધાતુ ઉપરથી નપુંસકલિંગે 'વું' થાય. જેમકે કરવું, બોલવું તેને સંબોધન વિના સઘળી વિભક્તિ લાગે. પણ કંઈએક કૃતિથી સીધ [સિદ્ધ] કરવાનો - થવાનો અર્થ આવે ત્યારે તેને વિભક્તિ થતી નથી!

અહીં છેલ્લા વાક્યને ઊર્મિબહેને પોતાની રીતે સુધારીને આ પ્રમાણે લખ્યું છે -

'એટલે કે ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય ત્યારે...' (પૃ. ૩૦)

ફડકે જે કહે છે તેને ઊર્મિબહેન અહીં સુધારીને રજૂ કરે છે. આવાં સુધારા-સૂચકો વ્યાકરણની ભાષાના ઘડતરની પ્રક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે. ફડકેનું વ્યાકરણ એ ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલું કદાચ પહેલું વ્યાકરણ હશે. ફડકે પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ મોડેલ ઉપલબ્ધ હશે. વ્યાકરણની ભાષા ઘડાવાની પ્રક્રિયા પણ ત્યારે જ શરૂ થઈ હશે.

નર્મદ પણ તેના 'નર્મવ્યાકરણ'માં સ્વર માત્રાનાં લિપિચિહ્નો અને તેનાં નામો જેવાં કે : કહાણો, ડાબી-જમણી અજજુ, ડાબું-જમણું વડું... દર્શાવ્યા છે. આ પણ નર્મદને એ સમયે ઉપલબ્ધ વ્યાકરણની ભાષા હતી.

એવી જ રીતે - 'જે બોલવાથી એક અથવા ઘણી વસ્તુ એવો સંખ્યાબોધ થાય છે તે વચન. તેના બે પ્રકાર એકવચન અને અનેકવચન.' (પૃ. ૪૭).

નર્મદ 'બહુવચન' સંજ્ઞા નથી પ્રયોજતા!

નર્મદ જેને 'ગુણવિશેષણ' તરીકે ઓળખાવતા હતા તે આજે 'વિકારી'/'અવિકારી' વિશેષણો બન્યાં છે.

'નામયોગી' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કદાચ ટેલરથી શરૂ થયો છે.

H. N. Ramsayએ ૧૮૪૨માં 'ગંગાધર ફડકે અને અન્ય પંડિતો'ના વ્યાકરણનો અંગ્રેજી અનુવાદ *The Principles of Gujarat Grammar* બહાર પાડ્યો. તેમાં *postposition* માટે 'શબ્દયોગી' જેવા પર્યાયો પણ જોવા મળે છે. (પૃ. ૧૧૨)

પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ

પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ એ કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રગ્રંથને સમજવા માટે અત્યંત મહત્ત્વની ગણાય. એક જ શબ્દને જુદાંજુદાં શાસ્ત્રો જુદાજુદા અર્થમાં પ્રયોજતાં હોય એવું પણ બને છે. અનુબંધ, વિમર્શ, અનેકાન્ત જેવી સંજ્ઞાઓ વિવિધ શાસ્ત્રોએ અલગઅલગ અર્થ અને સંદર્ભમાં પ્રયોજી છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તો પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ તેની કરોડરજજુ (backbone) છે. ઊર્મિબહેને, છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષમાં પ્રયોજાયેલી વિવિધ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓની યાદી પુસ્તકના અંતે આપી છે. આ સૂચિ અંગ્રેજી-ગુજરાતી છે. તે ખૂબ ઉપયોગી થાય એવી છે. કેટલીક સંજ્ઞાઓ વિશે એકવાક્યતા ન હોવાથી ઘણી જગ્યાએ સંજ્ઞાની બાજુમાં કૌંસમાં લેખકનું નામ મૂક્યું છે. આમાંની મોટા ભાગની સંજ્ઞાઓ પારંપરિક વ્યાકરણની હોવાથી અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રમાં તેની જગ્યાએ જુદી સંજ્ઞા પ્રયોજાતી હોય એવું બને એવી ઊર્મિબહેને નોંધ પણ કરી છે. વળી એ ધ્યાનપાત્ર છે કે અહીં યાદીમાં જે વિદ્વાનોએ પોતાની આગવી રીતે કેટલીક સંજ્ઞાઓ પ્રયોજેલી છે, એની સામે કૌંસમાં પણ તેમનાં નામોનો નિર્દેશ થયો છે. એ બધામાં એક બાબત સમાન એ છે કે એ વ્યાકરણો અંગ્રેજીમાં લખાયાં છે. આમાં કૈકોબાદ, પૂર્ણાનન્દ ભટ્ટ, શાપરજી, ટેલર, ટિસ્ડેલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અંગ્રેજીમાં લખનારા લેખકોએ ગુજરાતી કે સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓના સ્થાને અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમકે, 'conjugation' એ અંગ્રેજી સંજ્ઞા રોબર્ટ ડ્રમંડે 'તિહન્ત' માટે તો કૈકોબાદે 'આખ્યાતિક રૂપાખ્યાન' માટે

પ્રયોજ્યો છે. ઊર્મિબેહેને મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં થએલા નિરૂપણની ચર્ચા ગુજરાતીમાં કરી છે. આથી ડ્રમંડે અને કેકોબાદે ‘conjugation’ની બાજુમાં – રોમન લિપિમાં ગુજરાતી સંજ્ઞા મૂકી હતી કે નહીં તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. એટલે કે ઊર્મિબેહેને અંગ્રેજીમાં પ્રયોજાયેલી સંજ્ઞાનું ગુજરાતી જાતે કર્યું છે કે મૂળ લેખકે કોંસમાં કે અન્યત્ર ગુજરાતી પર્યાય આપ્યો છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. જો ઊર્મિબેહેને મૂળ વિચારને ગુજરાતીમાં ચર્ચતી વખતે અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓના ગુજરાતી અનુવાદો પણ કર્યા હોય તો તે એમનું પોતાનું અર્થઘટન કહેવાશે અને તે એક અલગ મુદ્દો બનશે. આ એક સારું કામ છે. છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષમાં વ્યાકરણની પારિભાષિક શબ્દાવલી કેવી રીતે ઘડાતી આવી તેનો અભ્યાસ કરવા માટે આ સામગ્રી ઉપયોગી છે. જો અંગ્રેજી-ગુજરાતી સૂચિની સાથે ગુજરાતી-અંગ્રેજી સંજ્ઞાસૂચિ પણ આપી હોત તો તે વધુ ઉપયોગી નીવડત. પણ અંગ્રેજી-ગુજરાતી સંજ્ઞા સૂચિમાં pharyngeal-કાકલ્ય સંજ્ઞા છે પણ phonetics, phoneme, phonology, જેવી મહત્ત્વની સંજ્ઞાઓ જ અહીં જોવા મળતી નથી. પ્રબોધ પંડિત, યોગેન્દ્ર વ્યાસ, વગેરેની ધ્વનિસ્વરૂપ અંગેની ચર્ચાનો ઉલ્લેખ અહીં છે જ અને એમાં આ બધી સંજ્ઞાઓનો ઉલ્લેખ આવે જ છે! વળી accent માટે ‘પ્રયત્ન’ અને unaccent માટે ‘અપ્રયત્ન’ એવા પર્યાયો અહીં રજૂ થયા છે. પણ ‘પ્રયત્ન’ સંજ્ઞા આપણે ઉચ્ચારણ રીતિ માટે પ્રયોજીએ છીએ. આમ, અમુક પર્યાયો લેખકે જાતે જ ઘડ્યા જણાય છે.

આ પુસ્તક માટે લેખકે ઘણી મહેનત કરી હોવાનું જણાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારનું કાર્ય આટલા મોટા ફલકમાં પહેલી જ વાર થયું હોવાથી સહજ રીતે જ તેમાં કેટલીક ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે. ખાસ કરીને લેખિકાએ અપનાવેલી ઇતિહાસ-નિરૂપણની પદ્ધતિ અંગે કેટલીક સમસ્યાઓ તરત નજરે ચઢે છે.

દા.તો પ્રબોધ પંડિતના પુસ્તક ‘ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન’નો અહીં સમાવેશ થયો છે. પણ એ જ વિષયની ચર્ચાને આગળ ધપાવતા ભારતી મોદીના શોધપ્રબંધ *Some issues in Gujarati Phonology*(૨૦૧૩)નો અહીં ઉલ્લેખ નથી. વળી

પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રીના શોધપ્રબંધ *Gujarati Verbal Construction*ની ચર્ચા ગ્રંથના પાછળના ભાગમાં છે. ભાષાવિજ્ઞાનસહિતનાં વિજ્ઞાનોમાં અપ્રકાશિત શોધનિબંધો વગેરેની ચર્ચાની એક સરસ પરંપરા છે જ. ઘણી વાર તો કોઈ સંશોધનનિબંધ પ્રકાશિત થાય એ પહેલાં જ તેનો પ્રભાવ પડી ચૂક્યો હોય છે.^૨ આપણે ત્યાં કમભાગ્યે અંગ્રેજીમાં થતાં કામથી બહુ ઓછા અભ્યાસીઓ પરિચિત હોય છે.

એવી જ રીતે નરસિંહરાવ દીવટિયાના ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’નો પણ અહીં ઉલ્લેખ નથી. તેસ્સીતોરીના ‘પશ્ચિમી રાજસ્થાની’ કે ભાયાણીના ‘ઐતિહાસિક વ્યાકરણ’નો અહીં સમાવેશ ન હોય એ સમજી શકાય છે કારણ કે મુખ્ય ભાર વર્ણનાત્મક વ્યાકરણો પર છે. પણ જ્યારે ૨૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ લખાતો હોય ત્યારે આ બધાં કાર્યની એક અલગ પ્રકરણમાં પણ નોંધ લેવાવી જોઈતી હતી. જેમ તેમણે પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી કે પંડિતના ધ્વનિસ્વરૂપવાળા પુસ્તકો માટે જગ્યા ફાળવી છે તે રીતે. ઇતિહાસ

ઊર્મિબેહેનનું આ પુસ્તક નથી ઇતિહાસ (history) બનતું કે નથી ઇતિહાસવૃત્ત (historiography)^૩ બનતું. રમણ સોનીએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં આ પુસ્તકના વિશેષો બતાવીને પછી, યોગ્ય રીતે જ, તેને ક્યાંક નોંધોના ખડકલા તરીકે પણ ઓળખાવ્યું છે. (રમણભાઈની પ્રસ્તાવનામાં આ પુસ્તકની કેટલીક મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં ઊર્મિબેહેને તે પુસ્તકની સાથે જ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય લીધો એ તેમની શાસ્ત્રનિષ્ઠા અને વિદ્યાપ્રીતિ સૂચવે છે. પોતાની ટીકા કે મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ બહુ ઓછા લોકો ખમી શકતા હોય છે. ઊર્મિબેહેન આ માટે અભિનંદનને પાત્ર છે.)

અહીં ઇતિહાસ એટલે વ્યાકરણના પ્રતિમાન અથવા તો યોગ્ય પ્રતિમાનની શોધનો ઇતિહાસ. આ પ્રકારનો અભ્યાસ કરતી વખતે છેલ્લાં બસો વર્ષના ગાળામાં જે તે સમયે ગુજરાતમાં કેવી રાજકીય સ્થિતિ હતી. શિક્ષણવ્યવસ્થા એ વખતે કેવી હતી. વ્યાકરણકારોનો વ્યવસાય શો હતો વગેરે બાબતો પણ લક્ષમાં લેવાવી જોઈએ. કોઈ પણ વસ્તુનો ઇતિહાસ જાણવાથી જ તેની સાચી સમજ મેળવી શકાય

છે! ઇતિહાસની સાથે તેની પદ્ધતિ અંગેના પ્રશ્નોની પણ સભાનતા કેળવાય છે. ઇતિહાસકારે તેની પદ્ધતિનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. તેણે કયા માળખામાં રહીને કામ કર્યું છે. પૂર્વસૂરિઓના કામનું કેવી રીતે મૂલ્યાંકન કર્યું, તેની પૂર્વધારણાઓ શી છે, વગેરે બાબતોની પણ ચર્ચા કરવી જોઈએ. આવાં પુસ્તકો ભાવિ ઇતિહાસલેખકને એક પ્રતિમાન કે પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. આના કારણે સંશોધક તેના પૂર્વસૂરિઓએ કરેલી ભૂલોથી બચી શકે છે. વ્યાકરણનો ઇતિહાસ લખાય ત્યારે જેમણે આ વિષય પર અગાઉ કામ કર્યું છે એવા પૂર્વસૂરિઓ સાથે ઇતિહાસકાર સંવાદ સાધે છે. ઇતિહાસવૃત્તલેખક આ સંવાદ/વિવાદના મુખ્ય મુદ્દાઓની નોંધ લઈને ઇતિહાસકારના કાર્યને બૃહદ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપવાની કોશિશ કરે છે. વાચકને પણ જે તે ક્ષેત્રમાં થયેલી પ્રગતિનો અંદાજ આવી શકે છે. અહીં ગુજરાતી વ્યાકરણના ઇતિહાસની દિશામાં થયેલા પૂર્વકાર્યની કોઈ નોંધ લેવાઈ નથી. ગુજરાતીમાં અગાઉ થયેલી વ્યાકરણ ચર્ચાનું અથવા તો એ અંગેની કામગીરીનો અહેવાલ આપતું એક પ્રકરણ હોવું જોઈતું હતું. પ્રબોધ પંડિતે *Current Trends in Linguistics* (ed. Thomas Albert Sebeok, vol.5 - Linguistics in South Asia, Mouton, Amsterdam-1963)માં ગુજરાતી ભાષામાં થયેલા ભાષાવિચારની ચર્ચા કરી છે. જેઠાલાલ ત્રિવેદીએ ખૂબ વિગતે ગુજરાતી કારકો વિશે ઐતિહાસિક ચર્ચા કરી છે.^૧ આ ઉપરાંત વડોદરાના ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાએ પણ ગુજરાતીમાં સાહિત્ય-સંશોધન વિશેના એક અહેવાલમાં (?) તથા અન્યોએ એક યા બીજા નિમિત્તે આવી ચર્ચા કરી છે. જ્યોર્જ કાર્ડોનાએ પણ તેમના રેફરન્સ ગ્રામરમાં થોડોક ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓના સંશોધન-અહેવાલો વગેરેમાં પણ આવી નોંધો આવતી જ હશે. આ કામ કરવા જેવું હતું.

ઊર્મિબહેનનો આ ઇતિહાસ કેવી રીતે લખાયો છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. જો કાલક્રમે હોય તો ડ્રમંડનું પુસ્તક પહેલું હોવું જોઈએ. પુસ્તકને તબક્કામાં વહેંચાયું છે એ પણ ચુસ્ત નથી. છેલ્લા તબક્કામાં મહાનિબંધો છે છતાં એમાં જ્યંત કોઠારીનાં શાલેય વ્યાકરણો પણ છે. શાલેય વ્યાકરણો

તો અગાઉ પણ લખાયાં હતાં. મનસુખલાલ ઝવેરી અને એ પૈકીના કેટલાક તો અગ્રણી વિદ્વાનોએ પણ લખ્યાં છે. શાલેય વ્યાકરણોને અહીં સમાવવા પાછળનો તર્ક શો છે? આ લોકોને વ્યાકરણકાર તરીકે સ્વીકારવા માટેનાં ધોરણો કયાં છે?

અમુક વ્યાકરણકારોને વધુ પૃષ્ઠો ફાળવાયાં છે તો જ્યોર્જ કાર્ડોના (*A Gujarati Reference Grammar*) જેવા મહત્ત્વના વૈયાકરણને ઓછાં પૃષ્ઠો ફાળવાયાં છે. આની પાછળનો તર્ક સ્પષ્ટ થતો નથી. બીજું કે, ઘણાં પુસ્તકોની ચર્ચા વિસ્તારથી થઈ છે તો ઘણા મહત્ત્વના લેખકોનાં પુસ્તકોની ચર્ચા ઘણી ટૂંકમાં પતાવાઈ છે. દા.ત. હરિવલ્લભ ભાયાણીના પુસ્તક 'થોડોક વ્યાકરણવિચાર'ની ચર્ચા દોઢ પાનામાં સમાઈ જાય છે. ભાયાણીએ ભલે આ વ્યાકરણવિચારને 'થોડોક' ગણાવ્યો હોય પણ તેમાં ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણને લગતા અનેક કિમતી સંકેતો પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષય પર કોઈ કામ કરવા માગતું હોય તો તેને પણ અનેક રસપ્રદ મુદ્દાઓ મળી શકે તેમ છે. આ પુસ્તકમાં ભાયાણીના નામે 'સુબોધ વ્યાકરણ'નો પણ ઉલ્લેખ છે. તેની પણ ચર્ચા થઈ શકી હોત. કોઠારી, ઝવેરીનાં પુસ્તકોની ચર્ચા હોય તો ભાયાણીના 'સુબોધ વ્યાકરણ', 'વાગ્વ્યાપાર', 'અનુશીલનો', 'શબ્દ પરિશીલન', વગેરે પણ વ્યાકરણચર્ચાને સ્પર્શે છે. વર્ણનાત્મક વ્યાકરણની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત હોવાથી ભાયાણીના ઐતિહાસિક વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ નથી.

ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં વ્યાકરણોનો પરિચય તેમના સમયાનુક્રમે અલગ અલગ આપવાની પદ્ધતિ મને યોગ્ય જણાઈ નથી. રોબર્ટ ડ્રમંડનું વ્યાકરણ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ ગણાય છે. પણ આ ગ્રંથમાં તેનો કમ નવમો છે. વળી ઊર્મિ દેસાઈએ ગુજરાતી વ્યાકરણના ૨૦૦ વર્ષના ઇતિહાસને તબક્કાઓમાં^૨ વહેંચ્યો છે. એટલે જો ગુજરાતી વ્યાકરણવિચારનો વિકાસ કે તેની ઉત્ક્રાંતિ આપણને અભિપ્રેત હોય તો આ પદ્ધતિ ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન કરનારી નીવડશે. ડ્રમંડનું પુસ્તક ૧૮૦૮માં બહાર પડ્યું પણ ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું ફૂડકેનું વ્યાકરણ ૧૮૩૮માં રચાયું અને પછી એક જ વર્ષમાં ૧૮૪૦માં તેની બીજી આવૃત્તિ પણ થઈ છે. જો અંગ્રેજી-ગુજરાતી બંધાને એક

જ સમયાનુક્રમે મૂક્યા હોય તો વાચકનું ધ્યાન ડ્રમન્ડ અને ફડકેના વ્યાકરણો વચ્ચેના ૩૧ વર્ષના ગાળા તરફ ચોક્કસ જઈ શકે. ફડકેના પુસ્તકની એક જ વર્ષમાં બીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ ઊભો થાય છે એ બતાવે છે કે એ વખતે ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા વ્યાકરણની કેવી જરૂર હશે. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા વ્યાકરણો અલગ અલગ રાખવાના હોય તો તેનાં બે સ્પષ્ટ અલગ વિભાગ જ કરવાની જરૂર હતી. જોકે, એવું વિભાજન પણ યોગ્ય નથી. ખરી રીતે તો બંધાં વ્યાકરણો – અંગ્રેજી – ગુજરાતી – કાલક્રમે જ મૂકવાની જરૂર હતી. તો જ વ્યાકરણના વિકાસનું ચિત્ર સ્પષ્ટ બની શકે.

ઊર્મિબહેને છેલ્લે ઉપસંહારમાં, છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષમાં વ્યાકરણની વિભાવનામાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં, તેમનો કેવો વિકાસ થયો કે જુદાજુદા તબક્કે તે કેવી રીતે પ્રયોજાય ઈ.ની છણાવટ કરી છે. આ એક આવકાર્ય પગલું છે. તેમાં વ્યાકરણવિષયક મતભેદોનો ઉલ્લેખ છે. લેખિકાએ પોતાને અમુક શંકા પડી હોય પણ તેને સમર્થક સામગ્રી મળી ન હોય તો તેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો હતો. દા.ત. કમળાશંકર ત્રિવેદીનું વ્યાકરણ ૧૯૧૯માં પ્રકાશિત થયું એ પછી સીધું ૧૯૩૩માં ગંગાશંકર વૈષ્ણવનું વ્યાકરણ આવે છે. શું આ બે પુસ્તકો વચ્ચેના ગાળામાં કોઈ વ્યાકરણ લખાયું જ નથી? એક તબક્કે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીની સાથે ફારસી ભાષાનારાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. ફારસી વ્યાકરણો તરફ કોઈનું ધ્યાન કેમ ગયું નથી?

હવે છેલ્લાં બસો વર્ષમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોનાં તમામ પુસ્તકોની તેમની પૃષ્ઠ સંખ્યા, પ્રકાશક, વર્ષ ઈ. સાથેની એક સૂચિ પણ તૈયાર થવી જોઈએ. અહીં સમાવાયેલા વ્યાકરણકારો પૈકીના ઘણા લેખકો અલ્પજ્ઞાત છે તો લેખકે આ વ્યાકરણકારોના જીવન-વ્યવસાય અંગે થોડી માહિતી આપી હોત તો તે ઉપયોગી નીવડત. ગુજરાતીમાં વ્યાકરણ-ભાષાના ક્ષેત્રે થયેલા કામ અંગે સુશીલા વાઘમશીએ એક પ્રાથમિક સૂચિ તૈયાર કરી છે. ('તથાપિ', ૨૦૧૦) પણ તેને હજુ ઘણી જ વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતીમાં વ્યાકરણિક સંજ્ઞાઓની સ્પષ્ટતા માટે તેમ જ અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓના યોગ્ય પર્યાય-નિર્ધારણ માટે ગુજરાતી વ્યાકરણનો એક પારિભાષિક કોશ રચાય એ જરૂરી છે.

ઊર્મિબહેને આ પુસ્તક નિમિત્તે ગુજરાતી ભાષાનાં મહત્ત્વનાં કહી શકાય એવાં તમામ વ્યાકરણોનું સતર્ક પરિશીલન કર્યું છે. તેમની મુખ્ય સ્થાપનાઓ અને તેમની મર્યાદાઓથી પણ તેઓ સારી પેઠે વાકેફ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમજ આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન-એમ બંનેનાં એ અભ્યાસી છે. એટલે હવે વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને સામાન્ય અભ્યાસીઓને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતી ભાષાનું એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ એ આપે એવી અપેક્ષા સહજ છે.

.....

નોંધ :

૧. જેના અંતે સુપ પ્રત્યય આવે એ સુબન્ત. શાળામાં સંસ્કૃત વિષયમાં માલા, માલે, માલા : રૂપો ઘણાંએ ગોખ્યાં હશે. આ સુબન્ત રૂપો છે. સુપ પ્રત્યયો નામ કે પ્રતિપાદિકને લાગે, જ્યારે તિઙ્ પ્રત્યયો ક્રિયા કે ધાતુને લાગે. જેમકે, બુદ્ધમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ – અહીં ગચ્છામિ એ તિઙ્ન્તનું ઉદાહરણ છે. ગચ્છામિ ગચ્છામઃ ગચ્છાવઃ વગેરે તિઙ્ન્ત રૂપો છે. આધુનિક વિદ્વાનો સુબન્ત માટે નામપદ એ તિઙ્ન્ત માટે ક્રિયાપદ સંજ્ઞાઓ પ્રયોજે છે.
૨. સંજ્ઞાનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનના અગ્રણી જ્યોર્જ લેકોફનો શોધનિબંધ *On the Nature of Syntactic Irregularity* પ્રકાશિત થાય એ પહેલાં જ તેની સાઈકલોસ્ટાઈલ નકલો સંબંધિત અભ્યાસીઓમાં ફરવા માંડી અને ઘણા લોકો તેમાં વ્યક્ત વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને એ દિશામાં કામ કરવા માંડ્યા હતા – આ વાત ૧૯૭૦ના અરસાની છે.
૩. *Historiography*-ઇતિહાસવૃત્ત : અમુક વિષય પર થયેલાં કાર્ય/લખાણોની ચર્ચાઓ-દલીલોના સારસંક્ષેપ સહિતનો ઇતિહાસ. જેમકે, સતી પ્રથાના ઇતિહાસવૃત્તમાં સતીપ્રથા અંગેના વિવિધ અભિગમો, દલીલો, તેમની વચ્ચેના આંતરસંબંધો ઉપરાંત સતીપ્રથા વિશેના અભિગમોમાં અમુક સમયગાળા દરમિયાન આવેલાં પરિવર્તનોની છણાવટ કરાય છે. ગુજરાતીમાં *Historiography* માટે 'ઇતિહાસલેખન' શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે.
૪. ૧૯૭૩, ગુજરાતી કારકો, સ્વાધ્યાય, ૧૧ (૧) : ૪૯-૬૯. દા.ત. તેઓ જણાવે છે કે ટેલરે સંસ્કૃતની સાત વિભક્તિઓ ગુજરાતીમાં બિનજરૂરી રીતે ઘુસાડી, જેનો રાજા રામમોહન રાયે વાજબી રીતે જ બંગાળીમાં પરિહાર કર્યો હતો. હિન્દીમાં હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી વગેરેએ પણ તેનો પરિહાર કર્યો હતો. આ રીતે એમણે ગુજરાતીની પ્રારંભિક વ્યાકરણવિચારની તુલના બંગાળી

સાથે કરી છે. કમનસીબે, આવા ઉત્તમ અભ્યાસલેખોનું સંજ્ઞાન પણ, એનો અભ્યાસ તો દૂરની વાત છે, આપણને હોતું નથી. જેમ ગુજરાતી કારકી વિશે તેમ ગુજરાતી સમાસ, પ્રત્યયો વગેરે વિશે પણ ઐતિહાસિક અભ્યાસો કરવા જોઈએ.

૫. લેખકે વ્યાકરણોને તબક્કાઓમાં વહેંચ્યાં છે, યુગ તરીકે નહીં. તબક્કાને પહેલો, બીજો એમ નામાભિધાન કર્યાં છે. 'તબક્કો' કોને કહેવો એ અંગે સ્પષ્ટતા હોવી જરૂરી છે. કેમકે 'તબક્કો' સંજ્ઞા વિકાસનું એક ચરણ સૂચવે છે. 'યુગ'નું નામાભિધાન કાં તો કોઈ વિચાર, જેમ કે આધુનિકતાવાદ, કાં તો કોઈ પ્રવર્તક જેમ કે સુરેશ જોષી - તરીકે થતું હોય છે. અમુક વખતે કાલક્રમનો નિર્દેશ 'સાઠીનું સાહિત્ય', 'વીસમી સદીનું ગદ્ય' એમ પણ થયું હોય છે. આમ તો સંસ્થાનવાદી વ્યાકરણો, રાષ્ટ્રવાદી વ્યાકરણો, આધુનિકતાવાદી વ્યાકરણો, પાશ્ચાત્ય શૈલીનાં, પૌર્વાત્ય શૈલીનાં વ્યાકરણો એવું વિભાજન પણ કરી શકાય. ડ્રમન્ડનું વ્યાકરણ સાંસ્થાનિક હતું - પહેલું જ વ્યાકરણ એક પરદેશીએ લખ્યું. આજે આપણે ઉત્તર-સાંસ્થાનિક યુગમાં છીએ. સવાલ એ છે કે આજે આપણે ઉત્તર-સાંસ્થાનિક વ્યાકરણ લખવાની સ્થિતિમાં છીએ ખરા? બીજો પ્રશ્ન એ કે 'મુઘલાવબોધ ઐતિહાસિક' એ વ્યાકરણરચનાનો પહેલો પ્રયાસ ગણાય ખરો?

□

કેળવણીનાં વૈકલ્પિક માધ્યમ

- હરેશ ધોળકિયા

ક્ષિતિ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૬૦, ડે. ૧૨૦, ૩.૧૨૫.

વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટેના વિશેષ માર્ગો

ઈશ્વર પરમાર

સદીઓથી માનવ પોતાનો સાંસ્કૃતિક વારસો ઊગતી પેઢીને સોંપવાનો પ્રયાસ કરતો આવ્યો છે. પોતાના આ પ્રયાસને વધુ ને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે એણે એક યા બીજા સ્વરૂપની સંસ્થાઓ, સાધનો અને પદ્ધતિઓ અજમાવ્યાં કર્યાં છે. માનવનો આ સમગ્ર ઉદ્યમ 'કેળવણી' તરીકે ઓળખાય

છે. પોતાના સાંસ્કૃતિક વારસાની ઊગતી પેઢીને સોંપણી કરતા રહીને છેવટે તો બાળકના સર્વાંગી વિકાસનો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો રહ્યો છે.

બાળકોને કેળવવાનો 'ઉદ્યમ' વખત જતાં 'ઉદ્યોગ'માં ફેરવાતો ચાલ્યો અને તેથી સંસ્કૃતિને સમાવતી કેળવણીનો વ્યાપ ઘટીઘટીને 'શિક્ષણ' પૂરતો સીમિત થવા લાગ્યો. આ પરિવર્તનના પરિણામે બાળકના સર્વાંગી વિકાસને બદલે ભૌતિક અર્થલક્ષિતાનો આશય અને આગ્રહ બળવત્તર થતા ચાલ્યા. આ વકરતી જતી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ બાળકના સર્વાંગી વિકાસની માનવની ઝંખનાની જ્યોતને જાળવવાના પ્રયાસો પણ શરૂ થયા. આ પ્રયાસને મતિ અને ગતિ આપવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરતું આ પુસ્તક ખરેખર સમયસરનું છે.

આ પુસ્તક દ્વારા સૂચવાયું છે તેમ વર્તમાન શિક્ષણને પ્રાવીણ્યને બદલે પાઠ્યપુસ્તક, પરીક્ષા અને પ્રમાણપત્રના ચોકઠામાંથી મુક્ત કરવાનું છે અને શિક્ષણના વિસરાયેલા અસલ વ્યાપને અપનાવવાનો છે. અહીં બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેના બે માર્ગો સૂચવવામાં આવેલા છે. લેખકે શાળા ઉપરાંત વિદ્યાલક્ષેત્રના સ્થાન તરીકે થિયેટર તથા લાઈબ્રેરીને અપનાવવાની ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી છે. બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે શાળેય શિક્ષણ ઉપરાંત ધ્યેયલક્ષી ફિલ્મો અને જીવનલક્ષી પુસ્તકોના સેવન પર એમણે સમુચિત ભાર મૂક્યો છે. આ પુસ્તકના વાસ્તવપ્રેમી લેખક માત્ર ઉક્ત બે માર્ગો સૂચવીને અટકી ગયા નથી પણ જે તે ફિલ્મો અને પુસ્તકો જોઈ, વાંચીને પછી તેના વિશે રજૂઆત કરવા પ્રેરાયા છે.

આ પુસ્તકના પહેલા વિભાગમાં લેખકે એવી ૧૨ ફિલ્મોનો પરિચય આપેલો છે જે બાળકના સર્વાંગી વિકાસ અર્થે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે દિશાસૂચક બની રહે. હિંદી કે અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા રજૂ થયેલી આ ફિલ્મો ઉત્તમ કે અનન્ય કહી શકાય તેવી છે. આ પુસ્તકમાં જે ફિલ્મો અંગે લેખકે રજૂઆત કરી છે તેમનાં નામો આ મુજબ છે : 'સરદાર', 'બાવર્યા', 'મેરા નામ જોકર', 'લગાન', 'ઈંગ્લિશ વિંગ્લિશ', 'રંગ દે બસન્તી', 'ઓહ! માય ગોડા!', 'કવીન', 'પી. કે.', 'વર્લ્ડ વોર-એડ', 'ડે આસ્ટર ટુમોરો' અને 'રંગરસિયા'. વાચકે આ ફિલ્મો જોઈ

ન હોય તો પણ અહીં તે અંગે લેખકે કરેલી રજૂઆત માણી શકાય તેવી, અને તે વહેલેરી જોવાનું મન થાય તેવી રસાળ છે. વળી જે વાચકો આ ફિલ્મો જોઈ ચૂક્યા હશે તેમને આ વાચન થકી એ ખ્યાલ આવી શકે કે તેઓ ફિલ્મમાં શું જોવા કે માણવાનું ચૂકી ગયા હતા. તેઓ આ પુસ્તક વાંચીને પુનઃ પ્રસન્નતા સાથે કોઈ નવી અને ઉપયોગી બાબતો અંકે કરશે. આ લેખોના આરંભે, ફિલ્મોનાં નામની આગળ પાંચ-સાત શબ્દોનો પરિચય આપીને લેખકે તે ફિલ્મોનું તાત્પર્ય તારવવા માટેની ભૂમિકા બાંધી આપી છે.

આ વિભાગના છેડે બે લેખો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને ફિલ્મોનું રસદર્શન કરવા-કરાવવા અંગેની જરૂરત અંગે થયેલી ચર્ચા શિક્ષક-વાચકને વિશેષ ઉપયોગી જણાશે. ઉચિત ભૂમિકા સાથે આ ફિલ્મો જોવાની તક વિદ્યાર્થીઓને શા માટે આપવી જોઈએ અને શિક્ષકોએ પણ એ શા માટે જોવી જોઈએ, તે અંગેનાં સચોટ કારણો આપતી વખતે લેખકે કરેલું આ વિધાન અવશ્ય વિચારણીય છે : 'જે હોય તે પણ ભારતીય ઉદ્યોગની શતાબ્દિ એ તો સૂચવે છે કે બીજા કોઈ પણ માધ્યમ કરતાં ફિલ્મનો પ્રભાવ વધારે છે. ઈચ્છીએ તો તેને માત્ર મનોરંજક ન રાખતાં બુદ્ધિરંજક પણ બનાવી શકાય તેમ છે. જેટલા સમાજ-વિકાસને પ્રતિબદ્ધ લોકો સિનેમામાં આવશે, તેટલો ફાયદો સમાજ અનુભવશે.' ફિલ્મ જેવા માધ્યમ અંગે કેળવણીસંદર્ભે આવા વિશેષ ધ્યાનપાત્ર વિચારો વ્યક્ત કરતા લેખક હરેશ ધોળકિયાએ પોતાની હળવી શૈલીનો પણ વાચકને લાભ આપ્યો છે. ફિલ્મોના પણ રસિયા આ લેખકની રસિકતા વાચકની રસિકતાને ઝંકૂત કરે તો નવાઈ નહીં! અભિનેત્રી શ્રીદેવી સંદર્ભે એમણે લખ્યું છે : '... ત્યારના યુવાનોમાં, આમ તો બધા જ પુરુષોના હૃદયની તે ધડકન હતી. પાતળું-લાંબું-ચુસ્ત શરીર. મારકણી આંખો, નૃત્યની અદાઓ અને અલબત્ત ઉત્તમ અભિનય એટલે શ્રીદેવી.' તો વળી, 'ઝોન-ગીરી' વગરની એક ફિલ્મ જોવા જતાં લેખકને થયેલા અનુભવની રજૂઆત કેવી મર્માળી છે! લેખકે હળવાશથી લખ્યું છે : 'ફિલ્મમાં સનસનાટીનો અભાવ હતો અને પાછી ગંભીર કથા... માટે થિયેટરમાં જનારાઓને મજા એ હતી કે તેમાં ગમે ત્યાં બેસવાની છૂટ હતી!'

આ પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં લેખકે એમને વિશેષ ઉપયોગી લાગેલાં ૧૬ પુસ્તકોનો આસ્વાદલક્ષી પરિચય

આપ્યો છે. લેખક એમ માને છે કે શિક્ષણનું મહત્ત્વનું કામ બાળકને વાંચતા કરવાનું છે કેમકે વાચન થકી જ બાળક વિશાળ જગતનો પરિચય મેળવી શકે. આથી અત્રે રજૂ થયેલાં સોળ પુસ્તકોની પસંદગીમાં પણ સ્વરૂપ-વૈવિધ્ય જળવાયેલું જણાય છે. આ પુસ્તકો નવલકથા, ડાયરી નિબંધ, પ્રવાસ, આત્મકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ, આરોગ્ય, અધ્યાત્મ અને ચિંતન, વગેરે સ્વરૂપોનાં છે. જિજ્ઞાસુ વાચકોને એનાં નામો જાણવાનું ગમશે. 'પૃથિવીવલ્લભ', 'શિક્ષણના શિલાલેખ', 'યુગદષ્ટા' શિક્ષકની ડાયરી, 'જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી : શિક્ષણ', 'ઉડાન', બિના પૈસે દુનિયા કા સફર' ખુશાવંતસિંહ : ૭૭', 'શ્રેયાર્થીની સંઘર્ષકથા', 'સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં', 'એક યોગીની આત્મકથા', 'સ્નેહ, સારવાર અને ચમત્કાર', 'પૂર્ણ યોગના પથિક શ્રી ચંપકલાલ', 'મણિરત્નમાલા', 'શ્રી અંબુલાલ પુરાણી : શ્રી અરવિંદના અગ્રદૂત' અને 'પગ મેં ભમરી-૩'. આ પુસ્તકોનો પરિચય આપવા દરમ્યાન લેખકે તેના સંદર્ભે અન્ય પુસ્તકોના પણ ઉલ્લેખો કરતા રહીને ઉત્સાહી વાચકોને તેમની વાચનયાત્રા માટે વિશેષ પાથેય પણ બંધાવ્યું છે. એમાં 'અર્થશાસ્ત્ર', 'મહાદેવભાઈની ડાયરી', 'દિવ્ય વાર્તાલાપો', 'રામકૃષ્ણ કથામૃત', 'રામાયણ', 'ધ રિપબ્લિક', 'ધ એટલાસ શ્રુગડ', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'સાત પગલાં આકાશમાં', 'ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન', 'શૂટિંગ ધ કેન', 'દિલ્હી', 'ધ કંપની ઓફ વીમેન', 'યોગીકથામૃત', 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અને 'પૂર્ણ યોગ' સમાવિષ્ટ છે.

આમ છતાં એવું જણાય છે કે વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષકો અને વાલીઓને સજ્જ કરવા માટે ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો રજૂ કરવામાં લેખક અપેક્ષિત સમતુલા જાળવી શક્યા નથી. અધ્યાત્મને લગતાં એકાધિક પુસ્તકોની જગાએ એકાદું આરોગ્યને લગતું પુસ્તક સમાવી લઈને વિદ્યાર્થીઓને એ બાબતે પણ સજ્જ કરવાની હવે પછી તક લેવા જેવી છે.

પુસ્તકનાં પાનાં પર છપાયેલ લીટીઓ વચ્ચેની કોરી દેખાતી જગા પણ વાંચવાની ક્ષમતા કેળવવાના કૌશલ્ય [to read between the lines] તરફ લક્ષ ખેંચીને વાચકની સજ્જતા વધારવાનો લેખકે કરેલો પ્રયાસ પ્રસંશનીય છે. એમની આ વાત ઉત્સાહી વાચકોએ અને ખાસ તો વિદ્યાર્થીઓએ ગાંઠે બાંધી રાખવા જેવી છે : ગ્રંથો ત્રણ

રીતે વંચાય. એક, જે સનાતન સત્ય કહેલું હોય તેને તરત સ્વીકારાય. કેટલાક વિચારોને વિવેકથી કાપકૂપ કરી સ્વીકારાય. કેટલાક અતિશયોક્તિ ધરાવતા વિચારોને જરા પણ ન સ્વીકારાય. આ પુસ્તકના લેખકે જેમને અદ્ભુત વિચારક કહ્યા છે તે આદ્ય શંકરાચાર્યજીના ગ્રંથ 'મહિરત્નમાલા'માં દર્શાવાયેલ 'શરીર' અને 'સ્ત્રી' વિશેના વિચારોને વિવેકની ગળણીમાં ગાળવા જેવા લેખકને લાગ્યા છે. એ બંને બાબતો અંગેના ખ્યાલને સો ટકા ફેંકી દેવાનું સૂચન કરવાની લેખકની નૈતિક હિંમત નોંધપાત્ર છે.

આ પુસ્તકનું નામ 'કેળવણીનાં વૈકલ્પિક માધ્યમ' સરેરાશ વાચક માટે અઘરું અને અસ્પષ્ટ જણાય છે. ખાસ કરીને 'માધ્યમ' શબ્દ શિક્ષણસંદર્ભે શીખવવાની ભાષા લેખે જાણીતો છે. એ જ રીતે ગ્રંથનામમાંનો શબ્દ 'વૈકલ્પિક' સમજવા માટે વિશેષ ભાષાજ્ઞાનની જરૂર રહે. ફિલ્મ અને પુસ્તક જેવા આ સર્વોપયોગી વિષયને ચર્ચતા આવા પુસ્તકનું નામ તેના વિષયનો સીધો અને સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતું હોય એ ઇચ્છનીય છે. શિક્ષણક્ષેત્રે ગુજરાતી ભાષામાં ફિલ્મ તેમજ પુસ્તકને જ ચર્ચતું પ્રકાશન આ પૂર્વે જાણ્યું નથી. એથી આ પ્રયાસને ઉમળકથી આવકારતાં આનંદ થાય છે.

□

મહેદાર ગણિત (૧ થી ૫) - વી. એમ. શાહ

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, પ્રત્યેક ભાગની કિ. રૂ. ૧૦૦.

બાળકોમાં ગણિત-વિજ્ઞાન-પ્રેમ જગાડતી પુસ્તક-શ્રેણી

કિરણ શિંગલોત

સ્કૂલે જતું આજનું દરેક બાળક ડોક્ટર, એન્જિનિયર, વૈજ્ઞાનિક કે અવકાશયાત્રી બનવા માગતું હોય છે. આ તમામ વ્યવસાય વિજ્ઞાનના આધાર પર રચાયેલા છે. ગણિત એ વિજ્ઞાનનો પાયો છે. પણ આજના આપણા ભણતરની કડવી વાસ્તવિકતા એ છે કે દરેકેદરેક બાળક વિજ્ઞાનથી દૂર ભાગે છે અને ગણિતને તો તદ્દન ધિક્કારતું હોય છે. આનું કારણ એ છે કે સ્કૂલોમાં બાળકોને ગણિત અને

વિજ્ઞાનને પ્રેમ કરતા શિખવાડવામાં નથી આવતું. એમના માટે તો વિશ્વનો પરિચય આપનારા આ બન્ને રોચક વિષયો નિરસ પાઠ્યપુસ્તક અને પરીક્ષાના કંટાળાકારક વિષયો બનીને રહી જતા હોય છે.

ખરેખર તો વિજ્ઞાન અને ગણિત બાળકને કંટાળો આપે એના બદલે એનામાં તર્કબદ્ધ વિચારવાની આદત પાડે અને એની બુદ્ધિને કેળવે તે રીતે શીખવવા જોઈએ. એ કોઈ હિસાબે ગોખણિયં ન બની રહેવું જોઈએ. આ કામ આજના શિક્ષકો કરી શકે તેમ નથી. કેમ કે એમને તો કેવળ એમના વિષયનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવાની અને એમના વર્ગનું ધારેલું પરિણામ લાવવાની જ તાલાવેલી હોય છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં તો ગણિતને જ્ઞાનવિજ્ઞાનના તમામ વિષયોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાને મૂકવામાં આવેલું છે. (ગણિત મૂર્ધનિ સ્થિતમ્). પશ્ચિમના દેશોએ પણ ગણિતનું મોટું મહત્ત્વ સ્વીકારેલું છે. જગતની આજની અવકાશી હરણફાળમાં ગણિતનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં તો બાળકોમાં ગણિતપ્રેમ વધારવા માટે ઘણાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે, પણ ગુજરાતી ભાષા આવી રચનાઓથી અત્યાર સુધી વંચિત રહી ગઈ હતી.

પણ આપણી ઊંચરી રહેલી પેઢી અને એમના વાલીઓના સદ્ભાગ્યે ગુજરાતનું મહેલું ભાંગે અને આપણાં બાળકોને ગણિતમાં રુચિ પેદા કરી શકે તેવું પુસ્તક વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ગણિતશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રોફેસર અને વડા તરીકે ખૂબ વરિષ્ઠ સ્થાને રહીને ઘણાં વર્ષો સુધી ઉચ્ચ કક્ષાના ગણિતશાસ્ત્રને લગતી અધ્યયન-અધ્યાપન-સંશોધન તેમ જ અન્ય શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં સફળતાપૂર્વક કામગીરી બજાવીને નિવૃત્ત થનાર પ્રો. (ડૉ.) વી. એમ. શાહે 'મહેદાર ગણિત - બાળકોના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે' નામથી લખ્યું છે. આ પુસ્તક ઈ. ૨૦૦૩માં પહેલી વાર છપાયું પછી તેની બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે અને ઈ. ૨૦૧૨માં એનાં બે ઉપરાઉપરી પુનર્મુદ્રણો કરવામાં આવ્યાં છે તે હકીકત જ એની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતા સૂચવે છે.

બાળકમાં ગણિતની રુચિ વધારવા માટે એની સાથે સાથે એનાં માબાપ/વાલીઓની સક્રિય ભાગીદારીની અપેક્ષા સાથે લખવામાં આવેલા આ પુસ્તકની ઘણી વિશેષતાઓ છે.

એ ગણિતને શાળાના અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષાની પકડમાંથી બહાર કાઢીને તેમ જ શિક્ષકને બાકાત કરીને માબાપ અને બાળકની વચ્ચેના વિષય તરીકે રજૂ કરે છે. ગણિતને ક્લાસરૂમની પકડમાંથી મુક્ત કરવાનો પણ એનો આશય છે. એનું ફલક આઠથી તેર વર્ષની વયનાં પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં બાળકોના બહોળા સમુદાયને નજર સમક્ષ રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. તેમ છતાં બાળકની સાથે એના વાલીઓ પણ ગણિતની મજા માણી શકે તેવી ઉત્તમ વાનગીઓ એમાં પીરસવામાં આવેલી છે. મોટેરાંને પણ એ વૈવિધ્યસભર જ્ઞાન સાથે માનસિક કસરત પૂરી પાડે તેવી સામગ્રી ધરાવે છે.

એના વિષયોનો વ્યાપ ઘણો વિશાળ છે. એમાં સંખ્યાઓના ગુણધર્મો છે, વાયકને રસ પડે તેવી ગણિતની ગમ્મતો છે, વિવિધતાભર્યા કોયડાઓ છે અને મગજને કસવાના સવાલો છે, તો સાથેસાથે એમાં જોડકણાં આપવામાં આવ્યાં છે, તેમ બાળકનું મગજ મૌલિક રીતે વિચારીને કોઈપણ ઘટના કે આકૃતિમાંથી ચોક્કસ ઢબ શોધી કાઢીને તેના આધારે બંધબેસતો કોઈ નિયમ હોય તો એને સમજવા માટે કાર્યરત અને કલ્પનાશીલ બને તે માટે ખાસ પેટર્ન વિભાગ આપવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે દરેક બાળક અંકોના ઘડિયા ગોખવામાં ઘણો કંટાળો અનુભવતું હોય છે. પણ પુસ્તકમાં નવના ઘડિયાની ગોઠવણીમાં રહેલી સુંદર ઢબને ઘણી આકર્ષક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવેલી છે. એ જ નવનો ઘડિયો બન્ને હાથની દશ આંગળીઓની વચ્ચે કેવો આબાદ રીતે સમાઈ ગયો છે એ જો કોઈ બાળકને બતાવવામાં આવે તો એને ઘડિયાની વાત સાંભળીને મોં મચકોડવાનું કોઈ હિસાબે મન જ ન થાય! આ ‘મઝેદાર ગણિત’માં કેલેન્ડરની ખૂબીઓ અને રમત છે, તેમ બધી આંગળીઓનાં નામ આપીને એની મદદથી અષ્ટઅંકી અંકપદ્ધતિનો ખૂબ સરસ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આપણને પ્રાથમિક શાળાના આપણા શિક્ષણકાળ દરમિયાન પા, અડધા, પોણા, ઊઠા, એકા, અગિયારા અને એકવીસાના ઘડિયાઓની આપણા પૂર્વજો પાસેથી પરંપરાગત ભેટ મળેલી તે આજે તો હવે કેલ્ક્યુલેટર, કોમ્પ્યુટર અને મોબાઈલના જમાનામાં બાળકો માટે

અજાયબીની વાત બની ચૂકી છે. શિક્ષકોએ તો ઘડિયાઓને ક્યારની ય એમના શિક્ષણકાર્યમાંથી તિલાંજલિ આપી દીધી છે, પણ વાલીઓ માટે પાયાનો પ્રશ્ન એ છે કે બાળકોને આંકના ઘડિયા મોંઢે તૈયાર કરાવવા જોઈએ કે નહીં? આપણને ઘડીક એમ થાય કે કોમ્પ્યુટરના આજના જમાનામાં વળી ઘડિયા મોંઢે કરાવીને બાળક પાસે વેઠ શા માટે કરાવવી જોઈએ? પણ ‘મઝેદાર ગણિત’માં બાળકના મગજને કેળવવામાં ઘડિયાઓની વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા તર્કબદ્ધ રીતે સમજાવવામાં આવી છે. આપણે જેમને સાવ ‘નીરસ પલાખાં’ કહીને અવગણી કાઢીએ છીએ તે આંકના ઘડિયા વાસ્તવમાં તો બાળકને માટે દિમાગી કસરતનાં વિશિષ્ટ અને હાથવગાં ઓજારો છે. વાતવાતમાં બાળકોની આગળ ઉંમર અને સંખ્યાને લગતા ગણિતના કોયડાઓ રજૂ કરીને એમના મગજને કસવાનો મોકો આપવાની જે સંભાવના છે તે તો જૂની પેઢીઓમાંથી જેમને પોતાના દાદાદાદાના મુખેથી સાંભળેલા આવા કોયડાઓ યાદ હશે તેમને અચૂક જ ખ્યાલમાં આવશે. આવા અજબગજબના કોયડા ઝટ ઉકેલવા હોય તો ઘડિયા કંઈસ્થ હોવા જોઈએ તે પહેલી શરત છે. મઝેદાર ગણિતમાં આવા અનેક કોયડા અને ઉખાણાં મૂકવામાં આવેલાં છે.

દરેક બાળક બુદ્ધિશાળી બનવું જોઈએ એમ કહેવા કરતાં કુદરતે એને આપેલો બુદ્ધિનો અદ્ભુત વારસો સચવાઈ રહે તે રીતે એના ઉછેર અને શિક્ષણનું કામ થાય એવી અપેક્ષા રહે છે. બુદ્ધિશાળી તો એ જન્મજાત જ હોય છે. કમનસીબે એના મગજમાં અકબંધ રહેલી અખૂટ શક્તિ શી રીતે ખીલી ઊઠે એના ઉપાયો ન તો આપણે વાલીઓ વિચારીએ છીએ કે ન આજની શિક્ષણપદ્ધતિ. દરેક બાળક એના શાળાકીય અભ્યાસ દરમિયાન માત્ર પોપટિયું કે ગોખણિયું બનીને રહી જાય છે. આપણું ભણતર બાળકને એનું મગજ વાપરવાની તસ્દી આપતું નથી. કુદરતે બક્ષેલી શક્તિનો વપરાશ ટાળવાથી પેઢી-દર-પેઢીનાં બાળકો નુકસાન વેઠતાં આવ્યાં છે. આ માઠી પ્રક્રિયામાંથી એમને મુક્ત કરવાની ચાવીઓ ‘મઝેદાર ગણિત’માં પાનેપાને ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી છે. પુસ્તક બાળકની દિમાગી ક્ષમતાના વિકાસના સંદર્ભમાં માનવમગજની ખૂબીઓની પણ ચર્ચા કરે છે. પુસ્તકનું લખાણ ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક ઢબે અને

બુદ્ધિપૂર્વક ઊછરતા બાળકની વયકક્ષા અનુસાર મઠારીને ગોઠવવામાં આવ્યું છે. બાળકને એની ઉંમર અને બૌદ્ધિક વિકાસના તબક્કા અનુસાર રુચિ, સૂઝ અને દિમાગી ચિંતનની ટેવ કેળવાય તેમ જ એની અંદર સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિનો પાયો નખાય તે રીતે પુસ્તકના વિષયવસ્તુની વિચારપૂર્વકની રજૂઆત થયેલી છે.

ગણિતને લગતા કોઈપણ પુસ્તકમાં જો આ શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ યોગદાન આપનારા વિરલાઓની વાત માંડવામાં ન આવે તો એ સાવ અધૂરું જ ગણાય. ‘મઝેદાર ગણિત’માં મહાન ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ રામાનુજન અને જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી ગૉસનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ માનવજાતિની સુખાકારી અને વિજ્ઞાનના વિકાસમાં પોતાનો અનન્ય ઉત્તમ ફાળો આપનારા એડવર્ડ જેનર લૂઈ પાશ્ચર અને આઈન્સ્ટાઈનના પણ સંદર્ભો ટાંકવામાં આવ્યા છે. ભાગ ૪માં અઢારમી સદીમાં થઈ ગયેલા આપણા લોકપ્રિય કવિ, આખ્યાનકાર અને ‘સિંહાસનબત્રીસી’ના રચનાકાર એવા શામળ ભટ્ટનો પરિચય તેમ જ એમનો એક કાવ્ય-કોયડો પણ આપવામાં આવ્યો છે. તો એ જ ભાગમાં અન્યત્ર બારમી સદીમાં થયેલા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના અતિ નિષ્ઠાવાન અને દિલોજાન મિત્ર અને ઊંચી કક્ષાના કવિ એવા ચંદ બારોટના હસ્તે લખાયેલા સમયમાપનના અદ્ભુત દુહાની વાત માંડેલી છે. આ રીતે બાળકોના ઉછેરમાં ગણિત અને વિજ્ઞાનના મહત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવાનો લેખકનો આશય પુસ્તકના પાને પાને પ્રગટ થાય છે. આપણે આપણાં બાળકોને પરંપરાગત વિચારો અને સંસ્કૃતિની પકડમાંથી મુક્ત થવા દેતાં નથી એના સંદર્ભમાં આ અભિગમનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. છતાં પુસ્તકમાં શૂન્યની શોધમાં અને અંકોના વિકાસમાં ભારતના યોગદાનનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવેલો જ છે. ગણિતની સાથે ઇતિહાસની વાત છે. તો દશરથ અને શ્રવણના ઉલ્લેખ સાથે આપણા ભવ્ય પ્રાચીન વાર્તાવૈભવની પણ રસપ્રદ રજૂઆત કરવામાં આવેલી છે. શાહબુદ્દીન ઘોરીનું કથાનક પણ વાંચવા મળે છે. ભાગ પાંચમાં રોમાંચક દંતકથાના રૂપમાં બ્રહ્માના વિરાટ ટાવરની વાત માંડવામાં આવી છે. જેના દ્વારા ભારતની પ્રાચીન કાલગણનાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આવી જ વાત કંઈક ૧૮૮૩માં

લ્યુકાસ નામના ગણિતરસિયા દ્વારા રચવામાં આવેલા ‘ટાવર ઓફ હેનોઈ’ની કરવામાં આવી છે. બેન્જામીન ફ્રેંકલિનના મંત્રમુગ્ધ કરી દેતા ચોરસની અને કોનિગ્સબર્ગના સાત પુલવાળા ઐતિહાસિક કોયડાની ચર્ચા છે. મહાન ગણિતશાસ્ત્રી મોબિયસ અને ઓયલરનો પરિચય છે કે જેમનું નામ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓએ સાંભળ્યું હોય તેવો સંભવ નથી. અમેરિકાના આજના પ્રચલિત લેખક ડેન બ્રાઉને પોતાનાં પુસ્તકો દ્વારા જેનો મહિમા કર્યો તે ફિબોનાકી સંખ્યાઓ સૂર્યમુખીના ફૂલની પાંખડીઓની ગોઠવણીમાં શી રીતે વણાયેલી છે તે ઘણી રસપ્રદ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે ગણિતશ્લ ક્ષિત્રનાકીનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે. લેખકની કલમ દ્વારા વાચક પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયમાં ગણિતના સેતુનો ઉપયોગ કરીને સ્વૈરવિહાર કરતો હોય તેવું લાગે છે. પુસ્તકના પાનેપાને મઝેદાર કોયડાઓ ટપકે છે. ગણિત જેવા વિષયને શી રીતે રસપ્રદ બનાવી શકાય તેનું આપણા શિક્ષકો માટે તે સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

ગણિતના વિષયમાં માનવજાતે પ્રાચીન સમયથી અદ્ભુત ખેડાણ અને પ્રગતિ કરેલાં છે. માનવવિદ્યાઓમાં જે સ્થાન ધર્મ, દર્શન અને મનોવિજ્ઞાનનું રહ્યું છે તે જ ગણિતનું છે. ગણિત આધુનિક વિજ્ઞાન કરતાં અતિ પ્રાચીન છે. ભારતમાં ગણિતનો વિકાસ અને સંકલ્પના વેદકાલીન છે. ભારતે વિશ્વને શૂન્યની ભેટ ધરી પછી કાલાન્તરે આ વિદ્યા સતત પ્રગતિ કરતી રહી છે. આજે તેમાં કોમ્પ્યુટર, બાઈનરી સિસ્ટમ, ડેટા, બાઈટ, મિલિ-માઈક્રો-નેનો-પિકો-સેકન્ડ જેવી સૂક્ષ્મ ગણતરીઓ તેમ જ નેનો ટેકનોલોજી વગેરેનો ઉમેરો થયો છે. વિજ્ઞાનની કોઈપણ શાખાની જેમ ગણિતે ઉત્તમ અને આશ્ચર્યકારક વિકાસ સાધેલો છે. આધુનિક વિદ્યાર્થીને તેનો પરિચય સાંપડવો જ જોઈએ. ‘મઝેદાર ગણિત’માં આ સઘળાની અત્યંત સરળ સમજ આપવામાં આવી છે.

‘મઝેદાર ગણિત’નું જો કોઈ સૌથી ચિત્તાકર્ષક પાસું હોય તો તે એ છે કે એમાં બાળકની બૌદ્ધિક ક્ષમતાના વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને પાને પાને વાલીઓ અને શિક્ષકોને ઉદ્બોધન કરવામાં આવ્યું છે. ઓગણીસમી સદીમાં થઈ રહેલા અમેરિકી પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને એમના પુત્રના

હિતને લક્ષમાં રાખીને એના શિક્ષકને લખેલા પત્રને આ પુસ્તકમાં ટાંકવામાં આવ્યો છે. ગણિતના શિક્ષણ સાથે આ પત્રને આમ તો કોઈ સીધો સંબંધ નથી, પણ બાળકેળવણીમાં એના મહત્ત્વનો વિશ્વમાં સર્વત્ર સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે. આજે તો આ પત્રનું લખાણ બાળઘડતરના પ્રેરણાત્મક વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં ઘણી ઊંચી ગણના પામેલું છે. મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલા આ પત્રનું આપણા જાણીતા સાહિત્યકાર ભોળાભાઈ પટેલે ગુજરાતી રૂપાંતર કરેલું છે. આ રૂપાંતર મહેદાર ગણિતમાં આપીને તેના લેખકે બાળકોના વાલીઓ માટે ઉત્તમ પથદર્શક કાર્ય કર્યું છે.

એમ તો પુસ્તકમાં ઠેકઠેકાણે સુવાક્યો અને વિચારપ્રેરક લખાણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. વાત ભલે ગણિતના માધ્યમથી કરવામાં આવી હોય, પણ આશય બાળકોના ઉત્તમ જીવન ઘડતરનો જ છે. આ રહ્યાં પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવેલાં આવાં થોડાં ઉદાહરણરૂપ મુક્તકો :

આંકડાઓ અને હકીકતો વગેરે ભણેલું બધું ય ભુલાઈ જાય તે પછી જે બાકી રહે તે કેળવણી.

અવળી દિશામાં જતી ટ્રેનમાં ચઢી જઈને પછી અંદર સીધી દિશામાં દોડવાથી શું ફાયદો?

બાળકો અને યુવાનો જાણે કે ખાલી બારદાનો હોય તે રીતનો વ્યવહાર આપણે એમની સાથે કદી ન કરવો જોઈએ.

બાળકને સારાં સારાં પુસ્તકો ખરીદીને આપો અને એની ઉપર એમને એમનું પોતાનું નામ લખવા દો.

જીવન સાયકલની સવારી જેવું છે. જ્યાં સુધી પેડલ મારવાનું બંધ નહીં થાય ત્યાં સુધી કદી ગબડી પડાશે નહીં.

કુંદરતની ઘટનાઓ અંગે મનુષ્યે જ્યારે ઊંડા અચરજની લાગણી અનુભવી ત્યારે વિજ્ઞાનનું બીજ નખાયું.

‘આપણને તો સંવેદનશીલ હૃદય, મૌલિક વિચારોને જન્મ આપતું મગજ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ તાકાતવાન ડાથની જરૂર છે.’ – સ્વામી વિવેકાનંદ.

સારું ભણાવે તે તો સારો શિક્ષક ખરો જ, પણ ખરેખર તો જે વિચારમંથનની ટેવ ખીલવે અને પ્રેરણા આપીને

પ્રોત્સાહિત કરે તે વધારે સારો શિક્ષક છે.

થોડીક વાર માટે પણ જો તમારા મગજનો કોઈક ખૂણો જરાક જેટલો પણ ખાલી રહી જશે તો જાતજાતના ફાલતું વિચારોને એમાં ઘૂસી જતાં વાર નહીં લાગે.

વૈજ્ઞાનિક અભિગમ એટલે શું? યોગ્ય આધાર અને તર્ક વગર આંખ મીંચીને કોઈની વાતને કદી સાચી માની લેવી નહીં અને એને વિશુદ્ધ તર્કના એરણે ચકાસીને પછી જ એનો સ્વીકાર કરવો એનું જ નામ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ.

‘વિશ્વને સંચાલિત કરતી કોઈ શક્તિ છે ખરી, પણ હું એ શક્તિને પૂજવામાં માનતો નથી. હું તો વિજ્ઞાન દ્વારા તેને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં માનું છું.’ – આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન.

‘ભારતના આર્થિક પ્રશ્નોનો એકમાત્ર ઉકેલ છે વિજ્ઞાન, વધુ વિજ્ઞાન, વધુ ને વધુ વિજ્ઞાન.’ – સર સી. વી. રામન

મોટી મોટી ઈમારત જેમ પથ્થરો અને ઈંટો વડે બને છે, તેમ વિજ્ઞાન પણ સાચી હકીકતોના આધાર વડે બનેલું હોય છે. પણ જેમ પથ્થરોનો ઢગલો જ માત્ર ઈમારત નથી, તેમ માત્ર ઢગલાબંધ હકીકતોનો ખડકલો જ વિજ્ઞાન નથી.

ભૂતકાળની ભૂલોને વાગોળો નહીં, વર્તમાનને વેડફો નહીં અને ભવિષ્યથી ડરો નહીં.

હું વિચારી શકું છું, વેઠી શકું છું. ધીરજ રાખી શકું છું. તો પછી મારે માટે કંઈ જ અશક્ય નથી.

ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાચન એ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલી ઉત્તમ વ્યક્તિઓ સાથેના સંવાદ બરાબર છે.

આવા વિષયનાં પુસ્તકોમાં અંગ્રેજીના સર્વસામાન્ય તથા પારિભાષિક શબ્દો જેમના તેમ મૂકી દેવાતા હોય એવું જોવા મળે છે. પરંતુ આ પુસ્તકોમાં લેખકે ખૂબ કાળજી રાખી છે. બધે જ ગુજરાતી-અંગ્રેજી પર્યાયો આપ્યા છે. ઉદા. કૌશલ્ય (Skill), સ્પર્ધાત્મક (Competitive) વગેરે. એટલું જ નહીં, ક્યાંક અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી લિપિમાં પણ સાથે સાથે લખ્યા છે. કુશાગ્ર-તીક્ષ્ણ(શાર્પ-Sharp) વગેરે.

સર્વ રીતે બાળક અને માબાપ સાથે મળીને માણી શકે તેવું એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક. □

ગુજરાતી પદનાટકમાં નાટ્યબાની : વિનોદ અધ્વર્યુ

શિવેટર મીડિયા સેન્ટર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦

નાટ્યસમીક્ષામાં આવશ્યક ઉમેરો

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

વિનોદ અધ્વર્યુએ પહેલાં 'ગુજરાતી નાટકોનું ગદ્ય'(નન્દિતા પ્રકાશન, ૧૯૬૭)માં નાટ્યગદ્યની તપાસ અને પછી 'ગુજરાતી પદનાટકોમાં નાટ્યબાની'માં નાટ્યપદની તપાસ હાથ ધરી છે. એક બાજુ કવિવિવેચક તરીકેની સાહિત્યસજ્જતા અને બીજી બાજુ રંગભૂમિ મંચનકલા અને વાક્ષ્ટ્યની સૂઝ ધરાવતા આ લેખકે નાટકનાં બંને માધ્યમોને સાધિકાર સ્પર્શ કર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને અન્યત્ર ગદ્યતપાસનાં ધોરણોની જેમ લાંબી પરંપરા નથી એમ નાટકમાં પદવિનિયોગની સાર્થકતાસંદર્ભે પણ પૂરી સિદ્ધાંતભૂમિકા ઊપસી નથી. સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો કરતાં નાટ્યપ્રકારમાં પાત્રોની ભૂમિકાએ વસ્તુલક્ષી અભિગમથી રચાતો નાટ્યનિર્વાહ માટેનો ભાષાયોગ ગદ્યની જો એક વિશિષ્ટ તાસીર ઉપસાવે છે તો એવો જ ભાષાયોગ પદ્યની પણ એક વિશિષ્ટ સ્થિતિ નિર્માણ કરે છે. આમ છતાં, ગદ્ય અને પદ્યના નાટ્યવિનિયોગની અનિવાર્યતાએ પ્રગટતી અનુક્રમે ગદ્યબાની અને પદ્યબાનીની અલગ-અલગ શક્તિમર્યાદાઓ વિશ્લેષણની ચોક્કસ પદ્ધતિઓની અપેક્ષા રાખે છે. વિનોદ અધ્વર્યુએ લગભગ

અક્ષુણ્ણ કહી શકાય એવા આ ક્ષેત્રમાં નાટક ઉપરના બે ગ્રંથો દ્વારા મહત્ત્વની સામગ્રી ઊભી કરી છે. 'ગુજરાતી નાટકોનું ગદ્ય'માં એમણે પૂર્વે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે નાટકનું ગદ્ય 'બોલવા માટે' લખાયેલું ગદ્ય છે. વળી મંચનને કારણે નાટકનું ગદ્ય સદ્યોગ્રાહી પણ હોવું જોઈએ. ઉપરાંત આત્મવાગ્વરતિ ઘણીવાર નાટકકાર પાસે ઘણુંબધું નાટ્યાત્મક રીતે નિરુપયોગી બોલાવડાવે છે. નાટ્યાત્મકતાને બદલે કથનાત્મક અને ચિંતનાત્મકનો અતિશય, કે બોધપ્રિયતાનો ઝોક નાટકમાં નિવારવા જેવો છે. નાટકના ગદ્યનો વિશેષ પારખતા લેખક એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે નાટકનું પદ્ય અલભત્ત, પ્રયત્નસાધ્ય હોવાથી એમાં અવાસ્તવિકતા અમુક અંશે આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. એમને મન આખો પ્રશ્ન વ્યવહારના વાસ્તવ અને નાટકના વાસ્તવના ભેદનો છે; અને તેથી તેઓ માને છે કે નાટકના અવાસ્તવિક વાસ્તવનું પ્રગટીકરણ એવી જ અવાસ્તવિક વાસ્તવિક વાણી દ્વારા થાય છે.

'ગુજરાતી નાટકનું ગદ્ય'ની આ તપાસ એમને 'ગુજરાતી પદ્યનાટકોની નાટ્યબાની'ની ભૂમિકા રૂપે સહાયક બની છે.

વિનોદ અધ્વર્યુની નાટ્યગદ્ય અંગેની આ પૂર્વસમજ એમને નાટ્યપદની તપાસમાં ઉપકારક બની છે. અહીં પદનાટકમાં પ્રયોજિત છાંદસ બાનીને તેથી જ તેઓ પહેલાં અભિનય ભાષા(speech act) તરીકે અને વાચિક અભિનયના ગર્ભિત રૂપ તરીકે ઓળખાવે છે. લેખક સ્પષ્ટ કરે છે કે પદ અહીં પાત્રની વાણી રૂપે પ્રગટ થાય છે. લેખક માત્ર ભાષા આપે છે; અભિનેતા અવાજ આપે છે પણ તેના ઉચ્ચારણમાં જે ઉર્મિભાવ, વગેરે હોય તે તો પાત્રનાં હોય છે. આગળ વધી તેઓ કહે છે કે ‘પદ નાટક’માં એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ ઉમેરાય છે, પદત્વ. પદબંધનો સંયમ અને પદની શબ્દાન્વયાદિ છૂટછાટો, પદની લયાકૃતિ અને પ્રાસાનુકૂલતા વગેરે એનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. આ બધું લક્ષમાં રાખીને પદ-નાટ્યકારે અપેક્ષિત અવાસ્તવિકતા અને નાટ્યોચિતતા જાળવીને તેમજ પદબંધને પણ સંભાળીને નાટ્યબાની રચવાની છે. પદનાટકોમાં વાણીવિશેષનું આસ્વાદન ઉમેરાય છે એવી લેખક દૃઢપણે સ્થાપના કરે છે.

વિનોદ અધ્વર્યુએ આ પુસ્તકમાં કુલ નવ પ્રકરણો અંતર્ગત, શરૂમાં ‘ભૂમિકા’ના પ્રકરણ પછી અનુક્રમે ‘નાટક અને પદ’, ‘ગુજરાતી પદનાટક’, ‘કૃતિપરામર્શ’, ‘ઉમાશંકર જોશીનાં પદરૂપકો’, ‘ઉમાશંકર જોશી પછી’, ‘હસમુખ બારાડીની પદનાટ્યકૃતિઓ’, ‘નાટ્ય-છંદની શોધયાત્રા’, ‘નિઃછંદ નાટ્યલય’, એવાં આઠ પ્રકરણો વિસ્તાર્યાં છે. ‘ભૂમિકા’ના પ્રકરણમાં એમણે પદપ્રયોગમાં સ્વાભાવિકતા પ્રતીતિકરતા જાળવીને લોકાભિમુખતાનો ધર્મ જાળવવા પર ભાર મૂકી જણાવ્યું છે કે સમાજધર્મ કલાધર્મનો સ્પર્ધક નહીં પણ પોષક બનવો જોઈએ. સમાજજીવનમાંથી નાટક ઘડાય છે અને સમાજજીવનને ઘડવું એ એનો કલામયતાથી અવિરોધી એવો નાટ્યધર્મ છે. પરંતુ છેવટે નાટકના પ્રયોગધર્મને અનુલક્ષી અભિનેતાઓ, તખ્તા પર પ્રસ્તુત મંચસજ્જા, નેપથ્યથી ઉમેરાતાં તત્ત્વો, વગેરે દ્વારા રચાતા ‘સમુદાય’ સ્વરૂપને આગળ કરે છે. નાટકના પ્રકારની આ રીતે ચર્ચા પછી એલિયટના અભિપ્રાય સાથે લેખક સંમત થાય છે કે ગદ્યથી કાર્ય સિદ્ધ ન થતું હોય તો જ પદનો પ્રયોગ કરવો.

‘નાટક અને પદ’ના પ્રકરણમાં નાટકસંદર્ભે સળંગ કે છૂટક પ્રયોજાતા પદના પશ્ચિમના નાટ્યનમૂનાઓ અને

સંસ્કૃતનાટ્યના નમૂનાઓની ઐતિહાસિક ભૂમિકા અપાયેલી છે. પણ ભાર એ તત્ત્વ પર છે કે નાટકોમાં ગદ્ય અને પદનો સંબંધ વિશિષ્ટ છે. રણછોડભાઈ ઉદયરામથી માંડીને ચિનુ મોદી, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર અને હસમુખ બારાડી સુધીનાના પ્રયોગોમાં રહેલું ગદ્ય, પદ અને ગેયરૂપ આ પછી ચર્ચાયું છે પણ અંતે લેખકનો આગ્રહ છે કે પદનાટકકારે છંદોલય કે પ્રાસ, નાદમાધુર્ય કે અલંકારો દ્વારા કાવ્યત્વથી નાટ્યત્વનું નિગલન ન કરવું જોઈએ.

ત્રીજું પ્રકરણ ‘ગુજરાતીમાં પદનાટક’ ગુજરાતી પદનાટકની સિદ્ધિ ઐતિહાસિક ભૂમિકા પર વર્ણવે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન ઇતિહાસનો શરૂનો, બ્લેન્કવર્સ જેવા નાટ્યોચિત છંદની શોધનો સંદર્ભ ચર્ચાને વિવિધ રૂપે પ્રયોજાવેલા માત્રામેળ અને અક્ષરમેળ છંદોની ક્ષમતાને ચર્ચે છે. પૃથ્વી, અનુષ્ટુપ, શિખરિણી-ગુલબંકી, હરિગીત, ઝૂલણા, કટાવ, ઉપજાતિ, વનવેલી, વગેરેનાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા પછી તારણ એ આવે છે કે ગદ્ય હોય કે પદ, અલંકારો હોય, પ્રાસ હોય કે વાગ્મિતા – ભાષાનું સ્તર રોજિંદી ભાષાના સ્તરથી તે શિષ્ટ પ્રશિષ્ટ ગમે તે હોય, તેનું ઔચિત્ય એની નાટ્યોચિતતા. નાટ્યોપકારકતા તો સમગ્ર કૃતિના સંદર્ભમાં જ તપાસી શકાય. આ પછી આ પ્રકરણમાં છંદને સંવાદમાં પ્રયોજવાના વિવિધ પ્રયોગોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. એક પંક્તિને વિવિધ પાત્રોની ઉક્તિમાં વિભક્ત કરવાની યુક્તિને કે પછી મનોભાવને અનુકૂળ લય પરિવર્તન સાધવા અન્ય છંદોમાં જવાની પ્રયુક્તિને નોંધપાત્ર ગણી છે. અંતે ‘ચેતક’ પણ બને અને ‘પેગાસસ’ પણ બને એવા પદનાટકના છંદની શોધમાં વનવેલી છંદને આ પ્રકરણ આગળ ધરે છે.

ચોથા પ્રકરણ ‘કૃતિપરામર્શ’ દ્વારા ખરેખર ગુજરાતી પદનાટકોના પરામર્શનથી પદનાટક માટેના છંદની ક્ષમતા-વિષમતા પારખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ચિનુ મોદીના ‘ડાયલનાં પંખી’ અને ઉશનસૂના ‘અશુરહસ્ય’ સિવાય આજ સુધીનાં પદનાટકોમાં ખ્યાત વસ્તુનો સ્વીકાર થયો છે, એવી નોંધ લઈને લેખક સમસામયિક દુર્ગેશ શુક્લ અને ઉમાશંકર જોશીની તેમજ નન્દુકમાર પાઠક અને રાજેન્દ્ર શાહની પદનાટક-કૃતિઓના સોદાહરણ પરામર્શ પછી નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે આ બધી કૃતિઓ પદનાટકો કરતાં

નાટ્યરૂપ પદો વધુ છે એટલે કે આ બધામાં નિરૂપણ નાટ્યલક્ષી નથી બન્યું. અલબત્ત, અપવાદરૂપ ચિનુ મોદીના સફળ ‘ડાયલનાં પંખી’ પદનાટકને એમણે મૂલ્યવાન પ્રદાન ગણ્યું છે. એમાં ભાષાના ઉચ્ચરિત સ્વરૂપનો પૂરો ખ્યાલ રખાયો છે અને તે સંવાદની ભાષામાં તેમજ પ્રાસ વગેરેમાં નાટ્યાત્મક અસરકારક છટાઓથી પ્રગટ થયો છે. ચિનુ મોદીનાં પદનાટકોને એમણે પ્રશિષ્ટ વસ્તુ અને વાણીથી મુક્ત રીતે થતા પદનાટકપ્રયોગો તરીકે અત્યંત મહત્ત્વનાં ગણ્યાં છે. ‘ડાયલનાં પંખી’નાં પદનાટકો ઉપરાંત ચિનુ મોદીની ‘મત્સ્યવેદ’ જેવી પદનાટ્ય રચનામાં પણ ચિનુ મોદી નાના વિસ્તારમાં અને વનવેલીને જાળવીને ઉત્તમ પ્રતિભા પ્રગટ કરી શક્યા છે; એવું દર્શાવીને લેખકે ઉમાશંકર જોશીના ‘મંથરા’ને અને ચિનુના ‘મત્સ્યવેદ’ને પૂર્ણ પદ-એકાંકી તરીકે જાહેર કર્યાં છે. પ્રકરણને અંતે ગોવિન્દભાઈ પટેલનાં પદનાટકોને લેખકે ‘જોનાર’ માટેનાં નહીં ‘વાંચનાર’ માટેનાં નાટકો કહ્યાં છે.

પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકરણમાં લેખકે ઉમાશંકર જોશીનાં પદરૂપકો અને ઉમાશંકર જોશી પછીનાં પદરૂપકો ચર્ચ્યાં છે. ઉમાશંકરના ‘પ્રાચીના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’નાં મળીને કુલ ચૌદ પદરૂપકોમાં ઉમાશંકર સંસ્કૃત છંદો છોડી ધીમેધીમે પ્રવાહી કવિતા વનવેલી તરફ વળ્યા છે, એ નિરીક્ષણ સાથે લેખકે ઉમાશંકરની ‘મંથરા’ રચનાને સૌથી વધુ સફળ લાગતી કૃતિ ગણી છે. ઉમાશંકરના પદરૂપકોમાં ઉપજાતિ, અનુષ્ટુપ, પૃથ્વી, વનવેલી, વગેરેમાં બોલચાલની ભાષાના લયને ઠીકઠીક ઝીલી શકાયો છે એના નિદાન સાથે નોંધ્યું છે કે ઉમાશંકરે વનવેલીને વિવિધ સ્તરે ઉપયોજીને વનવેલી છંદને પદનાટક માટેનું ઉત્તમ માધ્યમ સિદ્ધ કરી આપ્યો છે.

છઠ્ઠું પ્રકરણ ઉમાશંકર જોશી પછી ઉશનસૂનાં પદનાટકોની ‘ચિંતનોર્મિ કાવ્યો’ તરીકેની અને ચિનુ મોદીના એબ્સર્ડ અભિગમની નોંધ લઈને હસમુખ બારાડીના વનવેલીમાં રચાયેલા ‘જશુમતી કંકુવતી’ને નિર્દેશ છે. ‘જશુમતી કંકુવતી’માં વ્યક્ત થયેલા પ્રવર્તમાન વાસ્તવિક જીવનસંદર્ભને ખાસ આગળ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ, હસમુખ બારાડીનાં પદનાટકોમાં થતા નવા ઉઘાડ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકરણના અનુસંધાનમાં

સાતમું પ્રકરણ ‘હસમુખ બારાડીની પદનાટ્ય-કૃતિઓ’ને નજીકથી તપાસવા તરફ વળ્યું છે. લેખકનું માનવું છે કે ઉમાશંકર જોશીની કૃતિઓ પછી હસમુખ બારાડીની કૃતિઓ આવતાં વસ્તુ રૂપે ‘પ્રાચીના’માંથી ‘અર્વાચીના’-વાસ્તવમાં કૃતિ સ્થપાતાં એક નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે હસમુખ બારાડીની કૃતિઓ પહેલાંની ‘પદનાટક’ કહેવાતી કૃતિઓ ભાગ્યે જ કોઈ પૂરા અર્થમાં નાટક ગણી શકાય. હસમુખ બારાડીની રચનાઓ લેખકને કવિની નહીં, નાટકકારની કૃતિઓ લાગે છે.

હસમુખ બારાડીનાં પદનાટકો મંચન માટે જ રચાયાં છે. મંચન પામ્યાં છે, મંચનથી મળતાં સૂચનોનો લાભ પામ્યાં છે અને તે પછી જ મુદ્રિત થયાં છે. એમનાં ત્રણ પદનાટકો ‘જશુમતી કંકુવતી’, હું જ સીઝર ને હું જ બ્રૂટસ છું.’ અને ‘સો કુંડો વચ્ચે ગાંધારી’માં સંવાદ-ઉચ્ચારણના મુખ્ય લય તરીકે હસમુખ બારાડીએ વનવેલીને પ્રયોજ્યો છે. પણ એને યથાપ્રસંગ નાટ્યપ્રસ્તુતિની આવશ્યકતા મુજબ જોડકણાં, આખ્યાનો, લોકગીતો વગેરે લયયોજનાઓ તરફ પણ વાળ્યો છે. લેખક ઉમેરે છે કે નાટક વનવેલીથી ય મુક્તછંદ માગે તો હસમુખ બારાડી વનવેલીથી ય મુક્ત થવામાં ખચકાતા નથી. આ તબક્કે પદનાટક અંગેનું એક અગત્યનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ થયું છે તે એ છે કે નાટ્યબાની યા ઉચ્ચારાતો શબ્દ અર્થને ઉકેલીને સમજાવી ન શકાય એવી સંદર્ભગત સ્થિતિમાં ઉચ્ચારાય છે એવો તે અર્થથી વિશેષ પ્રતીકાત્મક બની જાય છે. તે લયપૂર્ણ ઉચ્ચારણથી બોલાતો શબ્દ માત્ર કાવ્યાત્મક નહીં, માત્ર નાટ્યાત્મક નહીં, કાવ્યનાટ્યાત્મક રીતે ઉચ્ચારાતો નવો જ બની જાય છે.

આ સંદર્ભે આઠમા પ્રકરણ ‘નાટ્યછંદની શોધયાત્રા’માં લેખકે એક દ્વિધા પણ રજૂ કરી છે : છંદની વફાદારી અને નાટ્યોચિતતા વચ્ચે ખેંચતાણ થાય ત્યાં છંદની વફાદારી જાળવતાં બાની વણસે, અને નાટ્યોચિતતા જાળવતાં છંદને મઠારવો કે બદલવો પડે. પ્રકરણને અંતે લેખકે મુક્તછંદનું આગળનું સોપાન સૂચવ્યું છે, જેનો ‘નિઃછંદ નાટ્યલય’ જેવા નવમા પ્રકરણમાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે. અહીં લેખકે નાટ્યછંદ પછીની મુક્તછંદની દિશાનો નિર્દેશ કર્યો છે. પુસ્તકને અંતે, ‘પરિશિષ્ટ’માં વિવિધ છંદોમાં અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં કરાયેલા સંવાદોનાં થોડાં દષ્ટાંતો

રજૂ કર્યા છે.

‘ગુજરાતી પદ્યનાટકોમાં નાટ્યબાની’નો આ આખો સમજવિસ્તાર એક રીતે પ્રશસ્ય છે. આપણે ત્યાં અને અન્યત્ર ગદ્યવિશ્લેષણ વિરલ છે. તો નાટકોમાં પદ્યસંવાદોનું વિશ્લેષણ તો એથી પણ વધુ વિરલ છે. સાહિત્યિક સમજ, પદ્યબંધારણની પૂરી જાણકારી, નાટ્યપ્રકારની વિશેષ અભિજ્ઞતા અને મંચનકલાનાં વિવિધ પાસાંઓની સૂઝ હોય તો જ આવા વિષયને સ્પર્શી શકાય, એની ક્યાંકક્યાંક ઝલક વિશ્લેષણમાં અહીં અવશ્ય જોવા મળે છે.

આ પુસ્તકમાં મુશ્કેલી છે તે એ છે કે પુસ્તકના સમગ્ર માળખામાંથી પસાર થયા પછી એવું લાગે છે કે હસમુખ બારાડીનાં પદ્યનાટકોની પ્રસ્થાપના કેન્દ્રમાં હોવાને કારણે અન્ય નમૂનાઓની પૂરા પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે ચર્ચા થઈ નથી. સંવાદના નમૂનાઓ હંમેશાં કથાનકની બૃહદ રૂપરેખાના સંદર્ભમાં મુકાવા જોઈએ અને તો જ એનું સાચું મૂલ્યાંકન શક્ય બને. હસમુખ બારાડીનાં નાટકોમાં પણ કથાનકનો સંદર્ભ મુકાયો નથી. છંદો અને સંવાદોની ચર્ચા કથાનકોના માળખાના નિર્દેશ વગર અદ્ધર લટકે છે. બીજી બાજુ, હસમુખ બારાડીના પદ્યનાટકનાં ઉદાહરણો કોઈ ઉત્તમ કાવ્યત્વનો કે ઉત્તમ નાટ્યત્વનો સ્પર્શ બતાવતાં નથી, કે પદ્યની અનિવાર્યતા સૂચવતાં નથી. એટલું જ નહીં પણ કોઈ સફળ સમર્થ નાટકની ભૂમિકાનો પણ નિર્દેશ કરતાં નથી.

આ પુસ્તકમાં ક્યાંકક્યાંક ચૂક થયાનાં દૃષ્ટાંતો પણ જોવાય છે, પૃ. ૨૨ ઉપર ‘અર્વાચીન સમયમાં ચિનુ મોદી, સિતાંશુ યશશંદ્ર વગેરે’ એવો શિથિલ નિર્દેશ છે ત્યાં ‘અર્વાચીન સમય’ને બદલે આધુનિક કે આધુનિકતાવાદી સમયનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ. પૃ. ૩૦ ઉપર રાજેન્દ્ર શાહના ‘શેષ અભિસાર’ને એકોક્તિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે, વાસ્તવમાં એ વિવિધ પાત્રો સાથેનું લઘુનાટ્ય છે. પૃષ્ઠ ૬૫

ઉપર નંદકુમારના ‘યયાતિ’ નાટકની ચર્ચા વેળાએ શર્મિષ્ઠાની ઉક્તિ ‘સદા ઉમંગે ચમકે લોચન રંક ઉદાસ પિતાજીથી’ને ગેયતા ઉમેરાયેલી ગણાવી છે પણ વાસ્તવમાં એ સવૈયાનો ટુકડો છે. પૃ. ૭૭ ઉપર ચિનુ મોદીએ “ડાયલના પંખી’ની ચાર કૃતિઓમાં [...] પ્રાસનો ઉપયોગ કર્યો છે’ – એ પરિચ્છેદ સાવ અધૂરો છે. કદાચ છાપભૂલમાં છૂટી ગયો છે, પૃ. ૮૮ ઉપર ઉમાશંકર જોશીના ‘કુબ્જા’ના અનુષ્ટુપ છંદનું ઉદાહરણ લીધું છે પણ આ ઉદાહરણ મૂળમાં જ અનુષ્ટુપ લયથી લંગડાતું વનવેલી તરફ ઝૂકુંઝૂકું થઈ ફંટાયું છે તે એમની નજર બહાર છે. પૃ. ૧૦૨ ઉપર ઉમાશંકર જોશીના ‘કચ’ પદ્યરૂપકમાં થયેલા શિખરિણીપ્રયોગ સંદર્ભે ઉચ્ચાર્યું છે કે ‘શિખરિણી નાટકમાં ન ચાલે’, પણ કોઈપણ છંદ ચાલે કે ન ચાલે એ વિષયવસ્તુથી માંડી કાવ્યપ્રતિભા અને નાટ્યપ્રતિભા પર નિર્ભર છે; શિખરિણી નાટકમાં ન ચાલે એવો કોઈ વરતારો કરી ન શકાય. પૃ. ૧૩૪ ઉપર લખ્યું છે કે ‘માત્રાદૃષ્ટિએ વનવેલીને બેસાડવા મથીએ’ અને પછી લખ્યું છે કે ‘વનવેલી પ્રયોજવામાં [...] માત્રાલોપ કરીને લયને અસરકારક બનાવે છે.’ વનવેલી માત્રામેળ નહીં પણ સંખ્યામેળ ચતુરક્ષરી છંદ છે. વિનોદ અધ્વર્યુ આનાથી અવગત ન હોય એમ માનવા કરતાં અહીં બેધ્યાનપણાને કારણે આવો વિગતદોષ પ્રવેશી ગયો છે, એમ માનવું વધારે મુનાસિબ છે.

અંતે, પુસ્તકના પ્રારંભે લખાયેલા ‘ગુજરાતી પદ્યનાટકોમાં નાટ્યબાની’ શીર્ષકમાં શિથિલપણે જે પુનરાવૃત્તિ પ્રવેશી ગઈ છે તેને પણ દૂર કરી શકાઈ હોત. શીર્ષક ખરેખર ‘ગુજરાતી પદ્યનાટકોની બાની’ એવું હોવું જોઈતું હતું.

એકંદરે, વિનોદ અધ્વર્યુનો આ ગ્રંથ નાટ્યસમીક્ષામાં એક અત્યંત અગત્યનો આવશ્યક ઉમેરો છે.

□

મરાઠી આત્મચરિત્ર : લમાણ (આત્મકથા) અને રૂપવેદ (સંસ્મરણો) : ડૉ. શ્રીરામ લાગુ

(લમાણ, પોપ્યુલર પ્રકાશન, ૨૦૦૪, ૩બલ કાઉન સાઈઝ, પાનાં ૩૬૦;

રૂપવેદ, પોપ્યુલર પ્રકાશન, ૨૦૧૩, ૩બલ કાઉન સાઈઝ, પાનાં ૫૦૦.

અભિનેતા, અને અભિનેતાની પેલે પાર ...

અરુણા જાડેજા

‘સંદેશ તો નાટ્યકારે આપવાનો હોય, અમે નટ તો માત્ર પોઠિયા (લમાણ); અહીંનો માલ ત્યાં લઈ જઈને નાખનારા.’

કુસુમાગ્રજ ઉપનામે લખતા મરાઠી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ કવિ, લેખક, નાટ્યકાર અને સમીક્ષક વિ. વા. શિરવાડકરે એમના ‘નટસમ્રાટ’ નાટકના પાત્રના મુખમાં મૂકેલો આ સંવાદ મરાઠી સાહિત્યમાં ખૂબ જાણીતો છે.

ડૉ. શ્રીરામ લાગુ મરાઠી રંગભૂમિ તેમજ ચિત્રપટના જાણીતા કલાકાર, નાટ્યકર્મી. ‘નટસમ્રાટ’ નાટકમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવનારા ડૉ. લાગુએ પોતાના જ પાત્રના મુખે ઉચ્ચારાયેલા ઉપર્યુક્ત સંવાદને એક ધ્યેયવાક્ય (મોટો) તરીકે રાખીને તેમની આત્મકથા ‘લમાણ’ લખી છે. તેમાં તેમણે પોતાની સમગ્ર નાટ્યયાત્રાનું આલેખન કર્યું છે.

જરાક બાજુએ જઈને વાત કરીએ. ઈ. ૨૦૧૩માં પૂણેમાં યોજાયેલા પુલોત્સવ(પુ. લ. સ્મરણોત્સવ)માં એક મુલાકાતમાં પુ.લ.એ કહેલું, ‘મારા પર શબ્દલુહાણ કે શબ્દબહુલતાનો આરોપ છે. અભિનેતા અને પ્રેક્ષક આ બન્ને ઘટકો નાટકની મુખ્ય જરૂરિયાત છે. તે સિવાય નાટક ન થાય. નાટક માટે રંગમંચ, નેપથ્યથી માંડીને નાટ્યકાર, દિગ્દર્શક ન હોય તો ચાલે. આ ઘટકો ખાસ મહત્ત્વના નથી. આખું નાટક કલાકાર જ ઉપાડીને ચાલે છે. પોતાના અભિનયથી એને ખીલવે છે. તેથી નાટકનો રાજા તે જ

હોય છે. ભલેને ડૉ. લાગુ પોતાને ‘લમાણ’ કહેતા હોય પણ હું એવું જરાયે માનતો નથી.’ ત્યારે ડૉ. લાગુ આગલી હરોળમાં જ બેઠા હતા.

આ આત્મકથા વાંચીને થાય કે તેઓ હિંદી-મરાઠી નાટ્ય-ચિત્રપટસૃષ્ટિના નોંધપાત્ર કલાકાર એ તો એમનું ફક્ત એક પાસું થયું પણ તેની પાછળ એક સક્ષમ દિગ્દર્શક, નિર્માતા, અભ્યાસી, બહુશ્રુત, ઉત્તમ વાચક રહેલો છે, અને સૌથી મોટું તો, સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને જાણનારો એક સાચુકલો માણસ છે ડૉ. શ્રીરામ લાગુ.

મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિમાં બાઈ શબ્દ ફક્ત વિજયા મહેતા માટે વપરાય છે તેમ ડૉક્ટર શબ્દ ફક્ત ડૉ. શ્રીરામ લાગુ માટે વપરાય છે.

શરૂઆતથી જ જોઈએ તો અવેતન કલાકારથી માંડીને નાટ્યસૃષ્ટિના એક મુરબ્બી કલાકાર સુધીની યાત્રામાં ડૉક્ટરને મળેલા લોકો, તેમને થયેલા અનુભવો, તેમના જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓ આપણને એક વાચક તરીકે તો ખરા જ પણ એક નાટક-ચિત્રપટરસિયા તરીકે અચંબિત કરી મૂકે છે. કોઈ પણ કલાકારનું જીવન કેટલું પડકારમય તેમજ કષ્ટપ્રદ હોય છે તે ડૉક્ટરને તેમના ભરજુવાનીનાં આશાસ્પદ વર્ષોમાં કેટકેટલી અગવડો મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડેલી, તે પરથી જાણવા મળે છે. કલાકારને પ્રેક્ષકો તરફથી

પુષ્કળ પ્રેમ મળે છે પણ તે સિદ્ધિની પાછળ કલાકારની અવિરત સાધના રહેલી હોય છે. પચાસ-પચાસ વર્ષો સુધી ચળકાટ અને ઝળહળાટ વચ્ચે પોતાની જાતનું સંતુલન રાખવું એ પણ એક તપસ્યા જ કહેવાય. આ તપસ્યા માટે એ કલાકારની શારીરિક અને માનસિક બન્ને ઉર્જા કેટલી ક્ષમતાભરી હશે એનો ખ્યાલ આ પુસ્તક વાંચતા આવે છે.

તા. ૧૬.૧૧.૧૯૨૭માં સાતારામાં જન્મેલા શ્રીરામ લાગુનો બધો ઉછેર પૂણેમાં થયો. નાનપણથી જ નાટક પ્રત્યેનું એક વિશિષ્ટ ખેંચાણ ધરાવનારા શ્રીરામે દાક્તરીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો પણ શાળામાં હતા ત્યારથી જ નાટક પ્રત્યે એક જબરદસ્ત ખેંચાણ. દાક્તરી અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી શ્રીરામ માટે ઉત્તરી વયે લંડનમાં સ્થાયી થવાનો સહજસુલભ મોકો આવ્યો પણ તેઓ કહે છે તેમ નાટક માટેના ખેંચાણને લીધે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. ગાંધીવાદી વિચારસરણીવાળા ભાલબા કેળકર સાથે મળીને સ્થાપેલા ઇન્ટર કોલેજ ડ્રામેટિક એસોસિયેશનનું પાછળથી પ્રોગ્રેસીવ ડ્રામેટિક એસોસિયેશનમાં રૂપાંતર થયું. ડૉક્ટર આ પી. ડી. એ. નાટ્યસંસ્થાના માધ્યમથી નાટકોમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. પી. ડી. એ., રંગાયન (વિજયા મહેતા), થિયેટર યુનિટ, કલાવૈભવ, ગોવા હિંદુ, રૂપવેદ (પોતાની સંસ્થા), આવિષ્કાર, આઈ. એન. ટી., વગેરે સંસ્થાઓનાં પચાસ જેટલાં નાટકોમાં કામ કર્યું. ‘વેડ્યારે ઘર ઉન્હાત’ (ગાંડાનું ઘર તડકામાં...), ‘આધેઅધૂરે’, ‘ગિધાડે’ (ગીધડાં), ‘કાચનો ચંદ્રમા’, ‘હિમાલયાચી સાવલી’ (હિમાલયનો પડછાયો – મહર્ષિ કર્વેના જીવન પર આધારિત), ‘ઈથે ઓશાળલા મૃત્યુ’ (અહીં ઓશિયાળું થયું મૃત્યુ), ‘ઉદ્ધવસ્ત ધર્મશાળા’, ‘સૂર્ય પાહિલેલા માણસ’ (સૂર્ય જોયેલો માણસ), ‘મિત્ર’ – એવાં એકેકથી ચઢિયાતાં નાટકોમાં એમની દમદાર ભૂમિકાઓ ગાજી, પણ ડૉક્ટર સાચા અર્થે નટસમ્રાટ થયા તે ‘નટસમ્રાટ’ નાટકમાંની તેમની ગણપતરાવ બેલવલકરની ભૂમિકાથી.

પૂણેમાં બ્રેખ્તની અસર હેઠળ કૃત્રિમ અભિનયમાંથી વાસ્તવવાદી અભિનય તરફ ડૉક્ટરનો પ્રવાસ થયો. મરાઠી રંગભૂમિની દિશાસૂચક આ નાટ્યસંસ્થા. આવા સ્વાભાવિક અભિનય માટે આચાર્ય અત્રે જેવા ભલભલા પદ્મડબંધીનો વિરોધ કરેલો : ‘તો હું, નાટકિયાવેડા નાટકમાં નહીં આવે

તો ક્યાં આવવાના, મંત્રપુષ્પાંજલિમાં કે?’

અભિનય ઉપરાંત અનેક નાટકોનું દિગ્દર્શન પણ તેમણે કર્યું. જેમ કે – ‘ગુરુ મહારાજ ગુરુ’, ‘ગિધાડે’, ‘હિમાલયાચી સાવલી’, ‘ઉદ્ધવસ્ત ધર્મશાળા’, ‘કસ્તુરીમૃગ’, ‘એક ચ પ્યાલા’, ‘શતખંડ’, ‘ચાણક્ય વિષ્ણુગુપ્ત’, વગેરે. કાંતિ મડિયાએ અનૂદિત કરેલા ‘નટસમ્રાટ’ ગુજરાતી નાટકનું દિગ્દર્શન પણ કરેલું. ‘એક હોતી રાણી’ અને ‘એન્જિટની’ જેવાં બે નાટકોના નાટ્યકાર પણ ડૉ. શ્રીરામ લાગુ હતા.

આમ તો એમની હિંદી સિનેમાની કારકિર્દી લાંબી છે, મોટેભાગે સામાન્ય ભૂમિકાવાળી. પણ મરાઠી સિનેમા ‘પિજરા’ કે ‘સામના’ વગેરેમાં એમનો કલાકાર ઝળકી ઊઠેલો, નીખરી ઊઠેલો. એમણે હિંદી સિનેમામાં કામ કર્યું પણ તેમનો ખરો પ્રેમ તો નાટક જ.

શ્રીરામ લાગુ સ્વીકારે છે કે તેમણે હિંદી સિનેમામાં ફક્ત પૈસો કમાવા જ કામ કર્યું છે. જોકે એમને ત્યાં મજા નહોતી આવતી એય એટલું જ સાચું. તેથી રવિવારે ચિત્રીકરણમાં રજા પાળીને તે દિવસે તેમણે નાટ્યપ્રયોગ કરવાની શરૂઆત કરી. કારણ કે તેઓ માનતા કે એમનું જીવનકાર્ય તો નાટકમાં કામ કરવું એ જ છે.

નાટક કેવળ મનોરંજન માટે નથી પણ નાટક એક ગંભીર કલા છે એ એમનો ખાસ આગ્રહ. પ્રામાણિક વિચારક શ્રીરામ લાગુએ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને અંધશ્રદ્ધા-નિર્મૂલન માટે એક ચોક્કસ ભૂમિકા વિચારી અને આચારમાં પણ મૂકી જાણી. સામાજિક કૃતજ્ઞતા માટે એમનું યોગદાન ઉલ્લેખનીય છે. એમના સમગ્ર કર્તૃત્વ માટે સંગીત નાટક અકાદમી તરફથી એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. સરકારે એમને પદ્મશ્રીના ખિતાબથી પણ નવાજ્યા.

પોતાની શરાબસેવનની ટેવ, પોતાનાં બબ્બે લગ્નો અને યુવાનીમાં જ આવેલા હૃદયરોગના હુમલાની પણ એમણે નિખાલસતાથી વાત કરી છે. વી. શાંતારામ જેવી ફિલ્મી પ્રતિભા કે સહનાટ્યકલાકારો સાથેના સંબંધોમાં તણાવ કે ક્યારેક એમનું અજબ વર્તન એ બધું પણ એમણે ખુલ્લા દિલે લખ્યું છે. ખાનોલકર (આરતી પ્રભુ), રત્નાકર મતકરી કે અન્ય નાટ્યકારો વિશેના તેમના મત પણ સ્પષ્ટ છે.

સૌ પહેલાં તો શિક્ષણ, પછી નોકરી અને પછી

નાટકના પ્રયોગોને લીધે ડોક્ટરને દેશવિદેશમાં પુષ્કળ ફરવાનું થયું. અનેક લોકોને મળવાનું થયું તેથી તેમણે પોતાની આ દીર્ઘ અને સમૃદ્ધ નાટ્યયાત્રા વિશે લખતી વખતે પોતાની ફરતે ઘટી રહેલા ચઢાવ-ઉતાર બહુ બારીકાઈથી નોંધ્યા છે. જીવન અને નાટક પ્રત્યેની તેમની દષ્ટિ વિશાળ બનતી દેખાય છે. પણ તોયે વિદેશની કે વિદેશી કલાકારો, પ્રેક્ષકો, નાટકોની વાત કરતી વખતે સતત એ લોકો અને આપણા લોકો એવી સભાનતા સરખામણીના ભાવે થતી રહેતી જોવા મળે છે. વિદેશી નાટ્યસૃષ્ટિ, નાટ્યતંત્ર (ટેકનિક) પર એ ઓળઘોળ થતા દેખાય છે પણ પછી જ્યારે તેઓ બ્રોડવે પર એક નાટકમાં ટેકનિકનો ઝગમગાટ અને અતિરેક જોઈને એમ કહે છે. ‘એ મારાથી જોવાતું નહોતું.’ ત્યારે થાય કે ડોક્ટર વિદેશથી અધ્ધર હવામાંથી પાછા દેશની જમીન પર આવી ગયા ખરા.

સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા કહો કે ઋણસ્વીકાર કહો પણ શ્રીરામ લાગુનું આ બાબતે જોવા મળતું પાસું એમને સલામ ભરવા પ્રેરે છે. ઈ.૧૯૮૭માં ‘સામાજિક કૃતજ્ઞતા નિધિ’ માટે મહારાષ્ટ્રના ખૂણખાંચરે ફરીને પોતાના ‘લગ્નાચી બેડી’ (લગ્નની બેડી) નામના નાટકના પ્રયોગો કરીને મહારાષ્ટ્રમાં સામાજિક કાર્ય કરનારાઓને કાયમી પુરસ્કાર મળતો રહે તેવી વ્યવસ્થા માટે ખૂબ મોટો ફાળો ભેગો થાય એવું આયોજન હતું. તે પહેલાં તેમણે પરિચિતો પાસેથી ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ કર્યું. આ અરસામાં એમનું નામ હિંદી ફિલ્મોમાં જાણીતું થયેલું. એટલે આ ફંડફાળો અને તેની પાછળનો ઉદ્દેશ જણાવતાં જ ફિલ્મઉદ્યોગવાળા ‘અરે ડોક્ટરસાબ, આપ માંગ રહે હૈ તો કોઈ અચ્છા હી કામ હોગા ના!’ એમ કહેતા એમના હાથમાં રકમ મૂકીને, રસીદ લેવા પણ રોકાતા નહીં. રસીદબુક બે જ દિવસમાં પૂરી થઈ ગઈ. હિંદી ફિલ્મસૃષ્ટિના એક મહત્ત્વના ભાગ હોવા છતાં આ કૃત્રિમ ચળકાટવાળી દુનિયા માટે એ ખાસ કશું લખતા નથી.

પોતાનો અભિનય મેલોડ્રામેટિકમાંથી ‘મેલો’ (૫૬૫) કઈ રીતે થતો ગયો એ સમજાવતાં તે કહે છે, ‘કોઈ પણ નાટકના શરૂઆતના પ્રયોગો પછી ...કલાકારને એનું એ જ – એનો કંટાળો આવવા લાગે છે. ભૂમિકાને જીવી જાણવી એ બધું શરૂઆતમાં ઠીક છે પણ પછી કેટલી વાર તે આવી

ભૂમિકા ભજવતો રહેવાનો?’ તો એ માટે ડોક્ટરે એક અક્સીર ઈલાજ શોધી કાઢ્યો : ‘... ભૂમિકાને નાટકના તંત્રમાં એકદમ જકડી લેવાની; દેહબોલી ક્યાં કઈ રીતે થાય છે તે જોતા રહેવાનું અને પછી આખાયે નાટકમાં એ જ નિરાંતે જોતા રહેવાનું (સાક્ષીભાવે).’ આ છે નાળસોતા ડોક્ટર! વિજય મહેતાના ‘ઝિમ્મા’ની જેમ ડોક્ટરનું આ ‘લમાણ’ પણ મરાઠી નાટ્યજગતનાં પચાસેક વર્ષની એક ઝલક છે.

એમ કાંઈ ‘લમાણ’ એ પૂર્ણપણે આદર્શ કે નિર્દોષ આત્મકથા છે એવું નથી. તેઓ પોતાનાં રૂપરંગ, અંગ્રેજી વક્તવ્ય, અભિનય, સ્વસ્થ તબિયત અને પ્રેક્ષકો પોતાને કઈ રીતે, ક્યાં, ક્યારે, કેટલો નવાજતા ગયા, અને એ બધાનો ફરીફરી ઉલ્લેખ ડોક્ટરની ઉચ્ચ પ્રતિમાને ઝાંખી પાડે છે.

શંભુ મિત્રા કહે છે કે અભિનેતા ચિંતનશીલ વિચારક હોવો જોઈએ. ડૉ. લાગુને આ મત બેહો લાગુ પડે છે. એમનું લગભગ છેલ્લું-છેલ્લું કહી શકાય તેવું નાટક ‘મિત્ર’ – એમાં પોતાનું ઘડપણ નકારી રહેલા વૃદ્ધની ભૂમિકાને સાકાર કરતી વખતે તેમણે બતાવેલી શારીરિક ઉર્જા જોઈને મંત્રમુગ્ધ થઈ જવાય એવી જગબની હતી પણ સાથોસાથ લકવો મારી ગયેલી એમની અવસ્થામાં એ અભિનય ક્યારેક પાકટ પણ લાગતો એય સાચું.

‘પરમેશ્વરને રિટાયર કરો’ એવું વિધાન કરનારા ડોક્ટર એક સમયે ખૂબ ચર્ચામાં રહ્યા. લોકો તરત જ તેમના પર ધસી ગયા. અંધશ્રદ્ધા-નિર્મૂલનમાં માનનારા ડોક્ટરનું કહેવું હતું કે ‘હતપ્રભ માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવો! પરમેશ્વરને રિટાયર કરો.’ એમ કહેતા રહેલા ડોક્ટર નાટ્યકર્મી તો ખરા, પણ તેનીયે પેલે પાર જઈને એક માણસ તરીકેની પ્રામાણિકતા પણ એમાં સતત જણાતી રહે છે. કટોકટીમાં અણીને વખતે કરેલો ‘એન્ટિગની’ નાટકનો અનુવાદ અને જોશભેર કરેલા એના નાટ્યપ્રયોગોને લીધે શ્રીરામ લાગુ મરાઠી નાટ્યરસિકો માટે સ્મરણીય બની રહ્યા.

રંગમંચ પર નટસમ્રાટ બેલવલકર જેવી અનેક ભૂમિકાઓને ચિરજીવ કરનારા, અનેક નાટ્યકારોને પ્રયોજન અને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડનારા, વૈચારિક સ્વાતંત્ર્યને ગતિ આપનારા, સામાજિક કૃતજ્ઞતા નિધિનું નેતૃત્વ કરનારા શ્રીરામ પોતાના નાટ્યકર્મીપણાને એકદમ નગદ રૂપ

આપે છે.

‘લમાણ’માં એમણે અભિનેતા કેવા હોય તેની ઓળખ આપી છે. એમણે શંભુમિત્રાના ‘એન એક્ટર શુડ બી એન એથલીટ ફિલોસોફર’ અને ‘યુ આર ધ પ્લેયર, યુ આર ધ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ’ જેવા બે મંત્રો પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ ઉતારવાના પ્રયત્નો ચીવટપૂર્વક કર્યા. ‘અભિનેતાએ એથલીટ ફિલોસોફર હોવું જોઈએ અને અભિનેતાએ વાદક પણ અને વાદ્ય પણ હોવું જોઈએ.’ એથલીટ માટે શરીરની સંભાળ સતત જરૂરી છે, તેણે કસરત કરવી પડે છે, તેમ ફિલોસોફર માટે સતત વાચન-મનન-ચિંતન જરૂરી છે. આસપાસની સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનું દષ્ટિપૂર્ણ સભાનતાથી ધ્યાન રાખીને તેની સાથે પોતાની નાળ જોડવી જોઈએ. પોતાની જીવનવિષયક સમજને વધુ સમૃદ્ધ અને સંપન્ન કરતા રહેવું જોઈએ. કલાકાર માટે પોતાનો હવાઈ કિલ્લો બાંધીને તેમાં પુરાઈ રહે કામ ન સરે. એણે તો વધુ ને વધુ જીવનાભિમુખ થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું પડે.

○

એમનાં પત્ની દીપા પણ જાણીતાં અભિનેત્રી, ખાસ કરીને નાટ્યઅભિનેત્રી. ડૉ. લાગુનો તન્વીર નામનો એકનો એક જીવાનજોદ્ધ દીકરો લોકલ ગાડીમાં જતો હતો ત્યારે ઝૂંપડપટ્ટીના કોક છોકરાએ મારેલા પથરાથી ઘવાઈને નીચે પટકાતાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના સ્મરણાર્થે ડૉક્ટરે ‘રૂપવેદ’ પ્રતિષ્ઠાન નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. ઈ. ૨૦૦૪થી જ્યેષ્ઠ મરાઠી નાટ્યકર્મીને ‘રૂપવેદ’ તરફથી ‘તન્વીર પુરસ્કાર’ અર્પવામાં આવે છે. શ્રીરામ લાગુના આત્મચરિત્ર ‘લમાણ’ પછી એમના સંસ્મરણાત્મક લેખોનું એક સંકલન પ્રકાશિત થયું, જેનું નામ એમની સંસ્થાના નામે રખાયું : ‘રૂપવેદ’. ‘લમાણ’માં નાટ્યકર્મી ડૉ. લાગુ સવિશેષ જોવા મળે છે. પણ તેમના નાટ્યકર્મ ઉપરાંત સાહિત્ય કે સંગીત જેવી દરેક કલામાં રમમાણ થતું એક વિવિધરંગી સભાન સામાજિક વ્યક્તિત્વ સમગ્રતયા ‘રૂપવેદ’માં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં લેખો, વ્યાખ્યાનો, મુલાકાતો, વગેરેનો સમાવેશ કરી લેતું આ પુસ્તક ૫૦૦ પાનાંના વિશાળ ફ્લેકમાં પથરાયેલું છે. ડૉક્ટરે રંગભૂમિ પર સાકાર કરેલી ભૂમિકાઓ, એને ભજવતી વખતે એનો સર્વાંગી વિચાર,

નાટક નામના માધ્યમ અને અભિનય માટેનું એમનું ચિંતન અને એમણે જોયેલો તેમજ ઊભો કરેલો રંગભૂમિનો એ જમાનો – આવા વિવિધ વિષયોને સ્પર્શનારા લેખોનું સંકલન એટલે આ પુસ્તક. આ પુસ્તકના સંકલનકાર પ્રકાશક રામદાસ ભટકળ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, ‘ડૉક્ટરે એમની નાટ્યપ્રવૃત્તિનો આલેખ ‘લમાણ’માં દોરી બતાવ્યો પણ એમના ચિત્રપટસૃષ્ટિના અનુભવો, તેમની પોતાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારસરણી તેમજ એ બાબતે તેમની વ્યક્તિગત નિષ્ઠા આ બધું લખવાનું એમાં બાકી રહી ગયેલું એ બધું પછી તેમની વૃત્તિ અને પ્રકૃતિને લીધે શક્ય નહોતું. તો એ ખામી એમની લેવાયેલી મુલાકાતો દ્વારા ભરી દેવાનો આ પ્રયત્ન છે.’

ભલે આ સંકલન છે તોયે લેખોની રજૂઆતની રીતે જોતાં તેમાં એક પ્રવાહિતા જરૂર છે, તે અસરકારક પણ છે. આ સંકલન પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયું છે. પહેલા વિભાગમાં ગણૂચા સદરા (ગણનો સદરો) જેવું માર્મિક એકાંકી છે, જેમાં ડૉક્ટરની સૂક્ષ્મ નાટ્યદષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. એમના પ્રારંભકાળમાં પણ સામાજિક પ્રશ્નો અંગે એમણે જે ભૂમિકા અપનાવી હતી એ વિચારપ્રક્રિયાની છટા આ એકાંકીમાં દેખાય છે.

અહીં મુખ્યત્વે તો એમની નાટ્યપ્રવૃત્તિ જ છે. ‘મારી ભૂમિકાનું વૈશિષ્ટ્ય’ નામના લેખમાં તેમણે ‘વેડ્યાયે ઘર ઉન્હાંત’ નાટકમાંના પોતાના પાત્ર દાદાસાહેબની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરી જોયું છે. સામાન્ય રીતે પાત્રોની મનોસ્થિતિ સજતી વખતે એમનાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને મન સમજી લેવાનું જરૂરી બને છે. ડૉક્ટર અહીં એ પાત્રને ત્રણ સ્તર પર વિહરતું બતાવે છે. દાદાસાહેબની વ્યક્તિરેખાનો પ્રવાસ, એમનો માનસિક ધૂંધવાટ, એમનું હતપ્રભ થવું, એ પાત્રના વર્તનમાંનો વિરોધાભાસ. એનાં કારણો, એમની ઇચ્છા અને જરૂરિયાતો – એ બધું એટલી સરસ રીતે એમણે આલેખ્યું છે કે જેમણે આ નાટક જોયું નથી તેમની આંખ સામે પણ ડૉક્ટર દાદાસાહેબની ભૂમિકામાં આવીને ઊભા રહી જાય.

પોતાની ભૂમિકાનો વિચાર કેટલી વિવિધ રીતે તેઓ કરે છે એનો ખ્યાલ ‘નટસમ્રાટના ગણપતરાવ બેલવલકર’ નામના લેખમાં મળે છે. એમાં એમણે આ નાટકના અનેક

સંવાદો લેખના આધારરૂપે લીધા છે. આ લેખ વાંચતી વખતે મુખ્ય પાત્ર ગણપતરાવ બેલવલકર નવેસરથી સમજાય છે. તે લખે છે, ‘આ નાટકે મને મારા જીવનની પ્રતીતિ કરાવી, અતિ ઊંડે સુધી સંસ્કાર રેડ્યા. આ નાટકનું ભાષાસૌંદર્ય, એનું જોમ, શબ્દશબ્દ ફૂટનારા આશયના ફુવારા... – એ બધાંએ જીવનને મક્કમ ટેકો આપ્યો. ‘નટસમ્રાટ’ કરતાં પહેલાં હું જે હતો તેનાથી વધુ સારો માણસ બન્યો. એક નાટક કોઈ એક માણસને આથી વધુ શું આપી શકે.’

વૈચારિક લેખોમાં એક રસિકજન તરીકે ડૉક્ટર આપણી સામે આવે છે. ‘કવિવર્ય પુ. શિ. રેગેની કવિતાની અને જી. એ. કુલકર્ણીના લખાણની મારા પર સજજડ અસર છે.’ એવું ડૉક્ટર કહે છે.

ઈ. ૧૯૯૯માં કુમાર ગંધર્વની જંચતિ નિમિત્તે એમણે જે ભાષણ કરેલું તેની વાત. એમણે કુમાર ગંધર્વને કહેલું કે, ‘તમારા સંગીતમાં જે સિદ્ધાંત, જે શિસ્ત અને જે ચોકસાઈ છે તે મારે મારા ગદ્ય ભાષણમાં (નાટકમાં) લાવવાં છે... રાગ એક હોય છે પણ તેની બંદિશો અનેક હોય છે. તેમ નાટકમાં પણ એક રાગ હોય છે. જુઓ, અમારો રાગ આકોશ છે તો એ ‘નટસમ્રાટ’ નાટકમાંના અપ્પાસાહેબનો હોય; ‘કાચનો ચંદ્ર’માં બાબુરાવનો હોય; ‘ગિધારે’માં રમાકાંતનો હોય. આ બધી વિવિધ બંદિશોનું સ્વરૂપ લોકોના ખ્યાલમાં આવવું જોઈએ... કુમારના ગાનનું સૌથી મોટું મહત્ત્વ હોય તો તે એ છે કે તેમણે પરંપરાનું માન તો રાખ્યું જ પણ એ પરંપરાને તેઓ એક ક્રાંતિકારની જેમ આગળ લઈ ગયા.’

ડૉક્ટરનું સંસ્કારી મન ઊંચે પહોંચીને આસપાસની બાબતનો, કલાનો કેટકેટલા વિવિધ સ્તર પર વિચાર કરે છે તેની આ લખાણો સાક્ષી પૂરે છે. આ લખાણોમાં, એમનામાં રહેલા અભિનેતા અને એની ભૂમિકાનો તથા સમગ્ર રંગભૂમિ માટેનો તેમનો સઘન વિચાર નિરૂપાયો છે. સાથોસાથ એમાં ડૉક્ટરના શોખની અને એની સાથે સાંકળી લીધેલા કાર્યક્ષેત્રની વૈચારિકતા પણ દેખાય છે. ‘પુસ્તકોએ જિંદગીને આકાર આપ્યો’ લેખમાં કોઈ પણ વિચારકની જિંદગી સાથેની પુસ્તકોની લેણદેણ જાણવા મળે છે. તો ‘યશસ્વી તોટો’ નામના લેખમાં કેટલુંયે મળ્યું તોયે મનની

મનમાં રહી ગઈ એવી કેટલીક વાતોનો અફસોસ તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે.

એમની લેવાયેલી અનેક મુલાકાતોમાં મરાઠી રંગભૂમિનો અતિ વિશાળ કાલખંડ ખૂલતો જાય છે. એ ખોલતી વખતે એમનો હેતુ વીતેલા જમાનાની સરસ વાતો કહીને તેમાં જ મશગૂલ થવાનો નહોતો. એમને તો એ ઘટનાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિકા પર પોતાનો વિચાર રજૂ કરવાનો રહેલો અને એ વિચાર ભૂતકાળના અનેક પ્રસંગોમાંથી, એમણે સાકારેલી ભૂમિકાઓમાંથી ઘડાતો ગયો છે. આ જ ‘રૂપવેધ’ પુસ્તકનું સૌથી મોટું વૈશિષ્ટ્ય છે.

દાદાસાહેબની ભૂમિકાને ‘રૂપવેધ’માં રજૂ કરતી વખતે તે કહે છે – આ ભૂમિકા રંગભૂમિ પર સાકાર કરતી વખતે મેં જે ભૂમિકા કરી છે તેને શબ્દોમાં પકડવાનો આ પ્રયત્ન છે. રંગભૂમિ પરના મારા અન્ય પ્રયત્નો કરતાં મારો આ પ્રયત્ન વધુ ઊણો ઊતર્યો છે એ હું જાણું જ છું. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે મારા આ બન્ને પ્રયત્નોથીયે વધુ કાંઈ આ ભૂમિકામાં રહેલું છે. કોક મોટા અભિનેતાને એ બધું લાધો એટલું જ હું ઇચ્છું. આપણને તો પાણીની સપાટી પર રહેલી હિમગિરિની ટોચ જ દેખાય, તેની નીચે તો ઘણું કાંઈ છુપાયેલું હોય છે. કોક જાણકારને તે લાધો!

તેઓ આગળ કહે છે, ૧૯૫૫ પછી લખાયેલું મરાઠી નાટક જુઓ તો મારું એ નાટક મનોરંજન કરશે એવી શરત હું મારતો નથી પણ તમારા વિચારોને દોડતા જરૂર કરી મૂકશે, તમને અંતર્મુખ કરશે, તમારા વિચારો ને વિશ્વાસ પર પ્રહાર કરશે, તમારી જે કાંઈ પ્રતિમા હશે તેને ફોડી નાંખશે, જીવનવિષયક જાણને વધુ સમૃદ્ધ કરશે.

તેંડુલકરના નાટકમાં – આધુનિક જગતમાં માણસ સંસ્કૃતિના કેટલા નીચા સ્તરે પહોંચી ગયો છે અને તેથી નિર્દોષ માણસની જિંદગી કેવી ઊજડી જાય છે – તે બતાવવામાં આવ્યું છે. ‘ગિધારે’ જેટલો નિખાલસ અને સીધો ઘા મરાઠી પ્રેક્ષક પર હજી કોઈએ કર્યો ન હતો. દરેક માણસમાં રહેલા હિંસક પ્રાણીનું દર્શન આ નાટકે બેધડકપણે કર્યું છે. ત્યારે સેન્સર બોર્ડ નામના પ્રકરણની ભયાવહતા પહેલી જ વાર સામે આવે છે. નાટકમાં માનવ-ગીધ અને નિખાપ જીવો વચ્ચે સંતુલન સંધાયું ન હોત તો નાટક નર્ચુ ગાળાગાળીથી ભરપૂર હોત! આમ ગીધવૃત્તિના

માણસોના મોંમાંની ગાળો તરફ આ નાટકમાંની ગાળભરમાર તરીકે ન જોતાં એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના સહજાવિષ્કાર તરીકે જોતાં તેઓ શીખવાડે છે.

તેંડુલકરનાં નાટકો અને એમના 'ગિધાડે' નાટકની વાત કરતાં તો ડૉક્ટર બહુ રંગમાં આવી જાય છે. તેઓ આ નાટક માટે કહે છે. 'આમ બધી બાજુએથી ધસી આવતું અને છાતી પર થનગનાટ કરીને નાચતું રહેતું નાટક મેં ત્યાં સુધી વાંચ્યું નહોતું. નાટક અતિ હિંસક અને અતિ જીવંત હતું. અતિશય ક્રૂર હિંસકતાથી એણે મારા લીરેલીરા કરી નાખ્યા. અત્યંત નિર્દયતાથી એણે મારું લોહી ગટરમાં રેડી દીધું અને પછી એમાંથી જ એક ડબલું ભરીને મોંએ માંડીને ગટગટાવી તો ગયું પણ ઉપરથી ગંદો ઓડકાર પણ ખાધો.' આ નાટક વિશેનું એમનું લખાણ આપણને શાબ્દિક-લોહીલુહાણ કરી મૂકે તોયે આ નાટકનો પાઠ તરત ક્યાંકથી મેળવીને આપણે વાંચી નાંખીએ એવું થઈ આવે એમાંનું.

આ બન્ને પુસ્તકોમાં ડૉક્ટરના કથન પાછળ રંગભૂમિ માટે જેટલી આત્મીયતા છે તેટલી જ તટસ્થતા પણ છે.

લાગણીવેડા નથી, અને જો લાગણી દેખાય તો ત્યાં ડૉક્ટર તો એ જ નિર્લેપ. એમનું સંવાદસામર્થ્ય, અભિનયનાં વિવિધ તંત્રો (ટેકનિક્સ), પોતાની ભૂમિકા અને પોતાનાં નાટકો માટેની સારાસારવૃત્તિને લીધે આ પુણ્યકર્મ ચઢતા જાળ કરોળિયાની જેમ મથામણમાંથી ભેગું થતું ગયું છે. અને તેથી જ એ તપ:પૂત છે. આ 'રૂપવેધ' ગ્રંથ નાટ્યક્ષેત્રના દરેક ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ વધુ વિસ્તારિત કરે એમાંનો છે.

'લમાણ'ના મરાઠી નાટ્યસૃષ્ટિના એક ખમતીધર કલાકાર કે મરાઠી-હિંદી ચિત્રપટ સૃષ્ટિના એક નોંધપાત્ર કલાકાર તરીકે જાણીતા ડૉક્ટરની ખરી ઓળખ તો 'રૂપવેધ' વાંચતા જ ડૉક્ટરના - અભિનેતાની પેલે પારના - બીજા ચહેરા દેખાય છે. સક્ષમ નિર્માતા, દિગ્દર્શક, સુજ્ઞ વાચક, સંનિષ્ઠ અભ્યાસી, પ્રાયોગિક-રંગભૂમિનો એક પ્રજ્ઞાવાન કલાકાર અને સામાજિક નિરબત ધરાવનારો એક સાચાદિલ માણસ. પ્રાયોગિક કે વ્યવસાયી રંગભૂમિ પર જરાયે સમાધાન ન કરનારા કલાકાર ડૉક્ટર સાર્વજનિક જીવનની સભાનતા જાળવનારા સુજાણ નાગરિક પણ હતા અને એ નિષ્ઠા એમણે આજ સુધી જાળવી છે. □

આ અંકના લેખકો

ધ્વનિલ પારેખ	:	સી-૨૦૪, વૈદેહી રેસિડેન્સી, ક રોડ, વાવોલ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૧૬ □ 9426286261
સંધ્યા ભટ્ટ	:	'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી ૩૮૪૬૦૧ □ 98253 37714
હર્ષવદન ત્રિવેદી	:	વાઈટલ રિલેશન્સ, સ્ટેડિયમ રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, ૩૮૦ ૦૦૮ □ 9879356405
ઈશ્વર પરમાર	:	'મોરપીંછ', સિદ્ધનાથ સામે, દ્વારકા-૩૬ ૧૩૩૫ □ 94272 84742
કિરણ શિંગલોત	:	એ-૬, અભિષેક બંગ્લોઝ, બીઆઈએમએસ કોલેજ પાસે, વિશ્વામિત્રી રોડ, માંજલપુર, વડોદરા ૩૮૦૦૧૧ □ 94263 92828
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	:	ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫ □ 079 - 26301721
અરુણા જાડેજા	:	એ-૧, સરગમ ફ્લેટ્સ, ઈશ્વરભુવન રોડ, સરદાર પટેલ સ્ટેડિયમ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮ □ 94283 92507
કિશોર વ્યાસ	:	૬, મહેતા સોસાયટી, સ્કૂલ સામે, કાલોલ (પંચમહાલ) ૩૮૮ ૩૩૦ □ 99247 35111

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૪

‘વિવેચન-સંશોધન-સમીક્ષા’-થી સંપૂર્ણ

કિશોર વ્યાસ

આ સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કુમાર, ગઝલવિષ્ણુ, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિત ચેતના, ધબક, નવનીત સમર્પણ, નાટક, પરબ, પગલું, પરિવેશ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, રાજભાષા, રીતિ, લોકગુર્જરી, વિ, વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, શબ્દાલય, સન્ધિ, સમીપે, સાર્થક, જલસો અને હયાતી - કુલ ૩૦ સામયિકો.
૨. અડધા પાનમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકપરિચયો અહીં છોડી દીધા છે, પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યાં છે તથા પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી. -કિ.

વિવેચન-સંશોધન સમીક્ષા :

આસ્વાદનો આસ્વાદ (જિજ્ઞેશ ઠાકર) - વિજય શાસ્ત્રી, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે. ૮૯
ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં દલિત સંવેદના (જયશ્રી સોલંકી) - કિશોરી ચંદરાણા, દલિતચેતના, જૂન, ૨૨-૩
ગુજરાતી દલિત નવલકથા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ (હરીશ મંગલમ) - કાન્તિ માલસર, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૭-૧૨
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં (નાથાલાલ ગોહિલ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૧૨
તાજાવાણા-૨ (હેમંત ધોરડા) - ઉદયન ઠક્કર, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૭-૨૦
દલિતકવિતાના ચાર દાયકા (પથિક પરમાર) - રાજેશ મકવાણા, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૨-૩૭
દલિતસંપદા (નાથાલાલ ગોહિલ) - રમેશ સાગઠિયા, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૧૫-૭
નવલકથાકાર મોહન પરમાર (રાકેશ રાવત) - મંજુલા સાગઠિયા, દલિતચેતના, સપ્ટે, ૨૧-૩
- *એ જ, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે, ૩૮-૪૦
નવી ટૂંકી વાર્તાની કળામીમાંસા (કિશોર જાદવ) - ભરત વી. ખેની, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે, ૪૧-૫
પન્નાલાલ પટેલની વીણેલી નવલિકાનો આસ્વાદ (જિજ્ઞેશ ઠક્કર, અન્ય) - મુકેશ ભુપતભાઈ કાનાણી, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે. ૮૯-૧૦૦
પરિમિત (કેસર મકવાણા) - નટુભાઈ પરમાર, પરિવેશ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૪૧-૪૪
પ્રવર્તન (રતિલાલ રોહિત) - અરવિંદ વેગડા, હયાતી, ડિસે,

૨૯-૩૬

પ્રવાસ નિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ (મૈત્રેયી ખડકિયા) - માય ડિયર જયુ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૭-૮
બી. કેશરશિવમ્, દલપત ચૌહાણ અને હરીશ મંગલમનું કથાસાહિત્ય (ડી. એમ. ભદ્રેસરિયા) - બી. એસ. પટેલ, હયાતી, જૂન, ૪૯-૫૨
ભારતીય નવલકથા (બિપિન આશર) - હેમંત સુથાર, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૩૪-૮
મંદારમાલા (મનુભાઈ પંચોળી દર્શક) - દક્ષા ભાવસાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૧-૫
મારી દષ્ટિ (સતીશ પંડ્યા) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૧-૩
લોકવિવેક (ભીમજી ખાચરિયા) - નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૪-૭
સમર્થ સર્જક જોસેફ મેકવાન (લોહીના લયમાં સર્જાયેલ સાહિત્ય - દિનુભાઈ ચુડાસમા) - રાજેશ મકવાણા, દલિતચેતના, માર્ચ, ૩૩-૪
સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) - રાજેન્દ્રકુમાર બાંભણિયા, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૫૭-૬૦
સ્ત્રીવિમર્શ (નિવ્યા પટેલ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૩-૭

વિવેચન-સંશોધન અભ્યાસ :

અનંતરાય રાવળની વિવેચના - દર્શના ધોળકિયા, તથાપિ, સપ્ટે-નવે, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૬૦-૬
અનુવાદ (૨૦૦૧થી ૨૦૧૦) - અરુણા જાડેજા, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૮૫-૨૧૫

અનુવાદ એક કળા - ફાધર વર્ગીસ પોલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ, ૬૫-૭૨

અનુવાદ-પ્રયુક્તિ અને પદ્ધતિના સંદર્ભમાં - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૧૨-૫

અનુવાદનું વિવેચન - અજિત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ, ૫૬-૬૪

અમેરિકાવાસી કેટલાંક ગુજરાતી સર્જકો : નિરીક્ષા અને પરીક્ષા - બળવંત જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે, ૬૨-૮

આલ્બેર કામૂની વિદ્રોહની વિભાવના અને મ્યૂરસોની અંતિમ ઘડીનું આલેખન : એક મીમાંસા - અમિતા શ્રોફ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૮-૫૭

ઈતિહાસની જન્મભૂમિ અને સ્મશાનભૂમિ અપરનામ, ગ્લોબલ એ જ મીનીએચર - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૧૧

ઉમાશંકર જોશી : એક સ્વપ્નદષ્ટા - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે, ૬૯-૭૧

ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના - દર્શના ધોળકિયા, પરબ, સપ્ટે, ૫૫-૬૦. - હેમન્ત દવે, પરબ, નવે, ૫૧-૭

ઉમાશંકર જોશીની સંશોધન પ્રવૃત્તિ - દિનેશ પટેલિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૮-૨૦

એકવીસમી સદીમાં વિવેચનકર્મ : ફરીથી પાઠ (ટેક્સ્ટ) તરફ - અવધેશ કુમાર સિંહ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે, ૪૦-૮

ઐશ્વર્યયોગ : અર્જુનની મોહજન્ય ઉદ્ભાવનિના કેથોર્સિસની ચેરપી - અજિત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૭૦-૮૦

કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોમાં હિમાલયદર્શન - મેહુલ ડી. પટેલ, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૮-૧૭

કેથોર્સિસ - દર્શિની દાદાવાલા, નવનીત સમર્પણ, ડિસે, ૮૯-૯૨

ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સંપાદનોનો પાઠસમીક્ષાલક્ષી અભ્યાસ : રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ, (અકારાદિ ક્રમે) અંબડવિદ્યાધર રાસ (સં. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર) જાન્યુ, ૩૪-૫, ઓખાહરણ (પ્રેમાનંદ, સં. ગજેન્દ્ર લાલશંકર પંડ્યા) ઓક્ટો, ૪૪-૫, કાદંબરી (ભાલણ, સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી), ફેબ્રુ, ૩૭, જંબુસ્વામી રાસ, (સં. રમણલાલ ચી. શાહ), સપ્ટે, ૪૫-૬, દશમસ્કંધ-૧, (સં. ઉમાશંકર જોશી અને હરિવલ્લભ ભાયાણી), ડિસે, ૩૭-૪૦, દેવકીજી છ ભાષારો રાસ (સં. બિપિનચંદ્ર ઝવેરી), ફેબ્રુ, ૩૭-૮, પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ, સં. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ, જુલાઈ, ૪૩-૪, નરસૈં મહેતાનાં પદ (સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી), નવે, ૪૮-૯, રૂસ્તમનો સલોકો

(કવિ શામળ, સં. હરિવલ્લભ ભાયાણી) માર્ચ, ૩૭-૯, વસંતવિલાસ (સં. કાન્તિલાલ વ્યાસ) મે, ૪૨-૪, વસંતવિલાસ ફાગુ (સં. મધુસૂદન મોદી) ઓગસ્ટ, ૪૦-૧, સિંહાસનબત્રીશી (સં. હરિવલ્લભ ભાયાણી) જૂન, ૩૫-૮

ગોવર્ધન પંચાલ : એક સર્જક - એસ. ડી. દેસાઈ, નાટક, ઓક્ટો-ડિસે. ૧૬-૯

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો અપૂર્ણ નિબંધ : સાક્ષરજીવન - હસિત મહેતા, પરબ, જુલાઈ, ૫૮-૬૯

જૈન રામાયણ : એક કથા પરિચય - ઋષિકેશ ય. રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૯-૯૨

જ્ઞાનની પરસ્પરતા, સંશોધનનાં નવાં ક્ષેત્રો : એક અવલોકન - રંજના અરગડે, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૭-૯

તુલનાત્મક સાહિત્યની વિભાવના - ભરત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો, ૨૭-૩૧

(ગુજરાતી) દલિત નિબંધ - દલપત ચૌહાણ, દલિતચેતના, માર્ચ, ૧૮-૨૬

દલિત-નીઓ સાહિત્ય : માનવધર્મી સંકલ્પોનો વારસો - લક્ષ્મણ યુ. વાઢેળ, હયાતી, જૂન, ૪૪-૮

દલિત સાહિત્યની ભાષા (બોલી) - ભરત વી. ખેની, દલિતચેતના, સપ્ટે, ૨૬-૯

દલિત સાહિત્યનો વિકાસ - પુષ્પાબેન વાઢેળ, દલિતચેતના, ડિસે, ૧૬-૯

દર્શકની સાહિત્ય-વિચારણા - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૧-૩

દર્શકનો સાહિત્ય-વિચાર, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૮૫-૯૨

દિલીપ ઝવેરીનું ગદ્ય - પ્રવીણ કુકડિયા, શબ્દસર, ડિસે, ૫૯-૬૩

નર્મદ વિશે - શિરીષ પંચાલ, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે, ૫૯-૬૮

નિજારપંથી દલિત સંતબેલડી : ડાળલદે - ખીમડો કોટવાળા - સુનિલ જાદવ, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૧૮-૨૨

નિબંધ સમીક્ષા (એકવીસમી સદીનો પહેલો દાયકો) - પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૯૯-૧૦૮

નિષેધોનું સાહિત્ય અને સાહિત્યમાં નિષેધો - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૦-૪

પત્રોમાંથી પ્રગટતું કાન્તનું ધર્મમંથન - સતીશ વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૧-૬

પદવીકેન્દ્રી સાહિત્ય સંશોધન-વિવેચન - હસિત મહેતા, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૫૧-૧૭૪

પીળું, લીલું તો ક્યારેક લાલ : પત્રકારત્વના ઉપેક્ષિત, અપેક્ષિત અને અનપેક્ષિત આયામો - સંજય કચોટ, શબ્દસર,

માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૧૧-૧૪
 પ્રત્યક્ષ વિવેચન : પદ્ધતિ અને પ્રશ્નો - રમણ સોની, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૩-૬
 પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં શતક - નીનાબહેન વી. પંડ્યા, શબ્દસર, ૫૮-૬૨
 બહુસંસ્કૃતિવાદ - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૮-૬૧
 ભોગીલાલ સારંગરા : મધ્યકાલીન સંશોધન સાહિત્યના મૂર્ધન્ય મનીષી - બળવંત જાની, ૫૨બ, ઓગસ્ટ, ૫૨-૭૧
 મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં કામનિરૂપણ - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૫-૨૨
 મણિલાલ હ. પટેલના લલિતનિબંધોમાં ગ્રામચેતનાનું મોજું - હિતેશ પંડ્યા, ૫૨બ, ઓક્ટો, ૪૦-૭
 મન્દોની લઘુકથાઓ વિશે-પ્રેમજી પટેલ, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ, ૨૪-૬
 મરાઠી દલિત સાહિત્ય વિશે - રતિલાલ રોહિત, હયાતી, સપ્ટે, ૪-૩૮
 મહાન સાહિત્યકારોની શોધમાં નોબેલ પારિતોષિક વિજેતાઓ પર એક અભ્યાસ - પ્રદીપ ખાંડવાળા, ૫૨બ, મે, ૫૫-૬૧, જૂન ૪૪-૮
 મહાભારતની ભારતીય સાહિત્યપરંપરા - શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૩૩-૮
 મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ વિશે થોડુંક - હેમન્ત દવે, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૮-૩૧
 મુનશીની બહુમુખી સર્જકપ્રતિભા - વિરંચિ ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૫-૮
 રઘુવીર ચૌધરીની સર્જકતા - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે, ૪૭-૫૦
 રતિલાલ બોરીસાગર (સંપાદક લેખ) - હસિત મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૨-૮૨
 રતિલાલ બોરીસાગરનું હાસ્યસાહિત્ય - ગુણવંત વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૬-૨૦
 રાઈનો પર્વત (રમણભાઈ નીલકંઠ) અને ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી (દર્શક) કૃતિઓના વિવેચનનું વિવેચન - ભરત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૮-૨૨
 રાજેન્દ્ર શાહ : સંપાદક અને અનુવાદક - રમણ સોની, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૮-૧૮
 લોકપ્રિય નવલકથા વિષે : એક નોંધ - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૦-૩
 વાલ્મીકિ રામાયણ - સમીક્ષિત આવૃત્તિ : કેટલાક પ્રશ્નો - વિજય પંડ્યા, એતદ્, જૂન, ૫૬-૬૧

વિભાજનકાળનું કથાસાહિત્ય - શરીફા વીજળીવાળા, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૫૧-૬૪
 વિભાજનની વ્યથા - શરીફા વીજળીવાળા, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૫-૮૮
 વ્યાસ અને કાલિદાસનું સર્જન : શકુન્તલાનું પાત્ર - રાજવી ઓઝા, શબ્દસર, જુલાઈ, ૪૮-૫૩
 સર્જક અને સ્વાતંત્ર્ય - ધીરુ પરીખ, વિ. જાન્યુ, ૭-૧૦
 સર્જકતા અને પાગલપન - સુનીલ સાગર, તાદર્થ્ય, જાન્યુ, ૧૬-૮
 સર્જનપ્રક્રિયામાં કલ્પનાવ્યાપાર - નારણભાઈ એમ. રાઠવા, પરિવેશ, એપ્રિલ-જૂન, ૫૭-૬૦
 સંત સાહિત્ય : સંપ્રદાયપરક કે પર? - નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૩૭-૪૨
 -*એ જ, લોકગુર્જરી, અંક : ૪, ૧૫-૨૨
 સંશોધન-સંપાદન, (૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦) - દર્શના ધોળકિયા, ૫૨બ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૭૫-૮૪
 સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનામો - દુર્વાખ્યા વિષમૂર્ચના અને તેનું નિવારણ - હર્ષવદન ત્રિવેદી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે, ૪૨-૮
 સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને તેની બદલાતી વિભાવના - શિરીષ પંચાલ, સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-ડિસે, ૧૮૩-૮૩
 સુધારકયુગના મૈત્રીસંબંધો - કિશોર વ્યાસ, કુમાર, ફેબ્રુ, ૧૫-૬, માર્ચ, ૨૦-૨, એપ્રિલ, ૨૨-૪, મે, ૨૮-૩૧, જૂન, ૨૬-૮, જુલાઈ, ૨૧-૨
 સુરેશ જોષીનો રવીન્દ્ર અનુરાગ - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૦-૪
 હાસ્યસાહિત્યપ્રકાર વિશે ચર્ચા - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૨૭-૮
અન્ય-વ્યાપક : સમીક્ષા
 આપણો વારસો અને વૈભવ (દર્શક) - કાલિન્દી પરીખ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ, ૩૬-૮
 ગુજરાત સમાચાર - લંડન, ચૂંટેલા તંત્રીલેખો (સં. બળવંત જાની) - વિનોદ ગાંધી, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૮૩-૭
 ચેમ્બર કથા (અશોક દામાણી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૪૫-૬
 તોત્તોચાન (તેત્સુકો કુરાયોનાગી) - મહેન્દ્ર નાઈ, પરિવેશ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૫૦-૨
 દલિતચેતના, નવે-ડિસે, ૨૦૧૩ દીપોત્સવી વાર્તા વિશેષાંક - જીવરાજ પારધી, દલિતચેતના, નવે, ૨૪-૮
 દીકરી : તુલસીનો ક્યારો (તુલસીભાઈ પટેલ) - ઈશ્વર

પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૪૧-૨
 ધ બુકસેલર ઓફ કાબુલ (ઓસ્ને સિયેરસ્તા) - વેભવ કોઠારી, શબ્દસર, મે, ૫૫-૬૧
 બહુવચન (કરમશી પીર) - હર્ષવદન ત્રિવેદી, એતદ્, જૂન, ૬૭-૭૮
 ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી : પુરાતત્ત્વવિદ્યાના ભારતીય આદિપુરુષ (સં. વીરચંદ ધરમશી) - અજય રાવલ, શબ્દસર, જૂન, ૩-૫
 - અજય સરવૈયા, નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ, ૬૧-૪
 ભરત મુનિનું થિએટર અને સંસ્કૃત નાટ્ય-નિર્માણનાં કેટલાંક પાસાંઓ (ગોવર્ધન પંચાલ) - હસમુખ બારાડી, પરબ, માર્ચ, ૪૮-૫૧
 મધુ રાયનું ડાયસ્પોરા સાહિત્યવિષય (સં. બળવંત જાની) - એમ. આઈ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે, ૬૮-૭૦
 મનીષીની વિચારયાત્રા (સં. મોહન દાંડીકર) - મનસુખ સલ્લા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫૩-૬૦
 મનુભાઈ પંચોળી સાથે વિચારયાત્રા (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૫૧-૨
 મેન્સ સર્ચ ફોર મિનિંગ (વિક્ટર ઈ. ફેન્કલ, અનુ. સ્વાતિ મેઠ) - ગીરાબહેન મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૫૬
 રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણવિષયક વિચારો (વિદ્યાબહેન સ્મારક વ્યાખ્યાનો, નગીનદાસ પારેખ) - મહેન્દ્ર નાઈ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૨૩-૩૦
 રૂપાંતર (અમૃત ગંગર) - તરુણ બેન્કર, તથાપિ, સપ્ટે-નવે, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૭૪-૮
 શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક (સં. નિરંજન ભગત, ભોળાભાઈ પટેલ) - વિનોદ અધ્વર્યુ, પરબ, નવે, ૬૬-૭
 સંતસાહિત્ય સંદર્ભસૂચિ (હસમુખ વ્યાસ) - નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૧૦૦-૦૩
 સાક્ષરજીવન (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી) - મૌલિકા પટેલ, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે., ૮૭-૮
 સામયિકોની સૃષ્ટિ (યાસીન દલાલ) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૮૮-૮૧
 સામયિકોની સૃષ્ટિ, પ્રખર પત્રકારો, અગ્રણી અખબારો (સં. યાસીન દલાલ) - અજય પાઠક, પરબ, ઓક્ટો, ૬૮-૭૨
 સાહિત્યિક સામયિકો : પરંપરા અને પ્રભાવ (સં. હસિત મહેતા) - કિશોર વ્યાસ, પરબ, સપ્ટે, ૬૫-૮
 સીમન્તની ઉપદેશ (ધર્મવીર ભારતી) - નિવ્યા પટેલ, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ, ૪૦-૪૭
 સૌની સેવામાં માનભાઈ(?) - પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર, કુમાર, ડિસે, ૪૨

અન્ય-વ્યાપક અભ્યાસ :

અઢારમી સદીમાં ગુજરાતી છાપકામ- મેહલી ભાંડૂપવાલા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે, ૭-૩૩
 અતુલ ડોડિયાનું અતુલ્ય વિશ્વ : પ્રાયઃ અપરંપાર પ્રતિગમન - થોમસ મેકવેલી, અનુ. કરમશી પીર, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૩-૫૮
 ઉપનિષદોમાં રામકથા - દિનેશકુમાર આર. માણી, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૦૧-૦૪
 ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો - દીપક મહેતા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૫૬-૬૧
 કનુ પટેલની કલાયાત્રા - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, જૂન, ૩૮-૪૭
 કલાદષ્ટિ - નંદલાલ બોઝ, અનુ. કનુ પટેલ, વિ. જુલાઈ, ૨૬-૩૦
 કંકુ (પન્નાલાલ પટેલ) કૃતિ અને ગુજરાતી ફિલ્મ - મહીપતસિંહ રાઉલજી, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૧-૮
 ખેવના : સાહિત્યપદાર્થની ખેવનાને ઝંખતું સામયિક - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસર, જાન્યુ, ૨૬-૩૭
 ગુજરાતી દલિત પત્રકારત્વ - નટુભાઈ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે, ૪૮-૫૮
 ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) ધોરણ: ૧૦ : વ્યાકરણ વિભાગ : સમીક્ષા અને વ્યાપક અવલોકન - વિનાયક કે. ધોત્રે, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૭૦-૨
 ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષાનાં) પાઠ્યપુસ્તકો - રતિલાલ બોરીસાગર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૫૦-૬
 ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો : શિક્ષકની નજરે - વિભા નાયક, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૬૮-૮
 ગ્રીન માઈલ વિશે, ફિલ્મસમીક્ષા - નીલમ દોશી, પરબ, એપ્રિલ, ૬૪-૭૨
 ચિત્રસૂત્ર : વિષ્ણુ ધર્મોત્તરપુરાણનું ચિત્રકળા વિશેનું રસપ્રદ પ્રકરણ - નીના ભાવનગરી, સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-ડિસે, ૧૧૧-૪૨
 ડાયલોગ (સામયિક વિશે) - ડંકેશ ઓઝા, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૮-૧૦૧
 ડાંડિયો ના તંત્રીલેખો : સુધારકયુગની પ્રહેરી અવાજ - કિશોર વ્યાસ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૪૨-૫
 દર્શકનું સંતદર્શન : એક ચર્ચા - નરોત્તમ પલાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૮-૨૧
 દીક્ષા (ફિલ્મસમીક્ષા) - નીવ્યા પટેલ, દલિતચેતના, સપ્ટે, ૩૦-૨

ધ ગાઈડ (આર. કે. નારાયણ) નવલકથા અને ફિલ્મ ભારતીયતાના સંદર્ભે - મહીપતસિંહ રાઓલજી, તાદર્થ્ય, સપ્ટે, ૧૪-૨૮

ધોરણ : અગિયાર માટેનું અર્થશાસ્ત્રનું પાઠ્યપુસ્તક - રમેશ બી. શાહ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૮૨-૬

ધોરણ : આઠનું ગુજરાતીનું અને ધોરણ : ૯નું અંગ્રેજીનું પાઠ્યપુસ્તક - હિમાંશી શેલત, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૭૮-૯

પત્રકારત્વમાં ગ્રંથાવલોકન - કિશોર વ્યાસ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૬-૬૩

પાદનોંધમાં ચોકસાઈ - બી. એન. ગાંધી, વિ. મે, ૨૦-૨

પાંચથી બાર ધોરણનાં ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકો : કાવ્યોની પસંદગી અંગે - મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૬૪-૭

પાંચમાથી દસમા ધોરણ સુધીનાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો - દર્શના ધોળકિયા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૬૩-૪

પ્રત્યક્ષનાં સંપાદકીય લખાણો (સાંપ્રત સાહિત્યિક ગતિવિધિની ખબરદારી) - કિશોર વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૨૩-૯

ફિલ્માંતર - ભરત મહેતા, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૦૭-૧૩

બાર્ટન લાયબ્રેરી : કવીશ્વર દલપતરામનું નજરાણું - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, તાદર્થ્ય, નવે, ૧૬-૯

ભાષાસાહિત્યનો વિકાસ અને શિક્ષણ - રમેશ બી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૨-૮

ભૂખેન ખખ્ખરનાં સર્જનોમાં સજાતીયતાનું નિરૂપણ - જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૭૦-૭

મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોમાં નંદવાતી ગુજરાતીતા - અરુણા જાડેજા, પ્રત્યક્ષ (અકારાદિ ક્રમે) પુલકિત - (અનુ. અરુણા જાડેજા) પ્રત્યક્ષ જુલાઈ-ડિસે, ૨૪-૫, માસ્તરની છાંયડી (કૃષ્ણાબાઈ નારાયણ સુર્વે, અનુવાદ: દેવયાની દવે) એપ્રિલ-જૂન, ૨૪-૬, સાવિત્રી (પુ. શિ. રેગે. અનુ. વસુધા ઈનામદાર), એપ્રિલ-જૂન, ૨૬-૮, સ્વામી, (રણજીત દેસાઈ, અનુ. કિશોર ગૌડ), જુલાઈ-ડિસે, ૨૫-૬

મહાભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ (અરુણા વિનાયક જાતેગાંવકર, વાસંતી અરુણા જાતેગાંવકર) - અનુ. વાંસતી અરુણા જાતેગાંવકર, શબ્દસૂચિ, જુલાઈ, ૪૦-૭૧

રતન પારિમૂ : ભારતીય કલાનાં નવ્ય પરિમાણો પ્રસ્તુત કરનાર કલામર્મજ - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૨૨-૨૭

રિયુનિયન (ફિલ્મ) : માત્ર જાહેરાત ફિલ્મ નહિ - જનાન્તિક

શુક્લ, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૯૦-૮

રૂપાંતર શ્રેણી : અમૃત ગંગર, પ્રત્યક્ષ (અકારાદિ ક્રમે) ભારતીય સિનેમા અને વિલીયમ શેક્સ્પિયર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૨૭-૩૨, સરસ્વતીચંદ્ર - ગોવર્ધનરામ, ફિલ્મ, દિગ્દ-ગોવિંદ ભટ્ટ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૦-૫૧, એપ્રિલ-જૂન, ૨૯-૪૩

વહુ અને ઘોડો - શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિ, સંવેદનસભર ટેલિફિલ્મ - દષ્ટિ પટેલ, શબ્દસૂચિ, માર્ચ, ૪૩-૯

વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા અને આજનાં પાઠ્યપુસ્તકો - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૬૧-૩

વિશ્વનાં બાળસામયિકો - યશવંત કડીકર, તાદર્થ્ય, નવે, ૨૬-૮

શાલેય પાઠ્યપુસ્તકો : ગુજરાતી ભાષા અને વ્યાકરણ - હર્ષવદન ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૭૩-૭

સંપાદકીય લખાણો : એક અભ્યાસ - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસૂચિ, ડિસે, ૬૫-૭૩૭

સંશોધન સંદર્ભ અને તકેદારી - બી. એન. ગાંધી, વિ. એપ્રિલ, ૧૪-૮

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણિકા : એક પ્રોફાઈલ - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૨-૫

સંસ્કૃતનું પાઠ્યપુસ્તક ધોરણ-૧૨ - નીના ભાવનગરી, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૮૦-૨

(સંદર્ભ) સૂચિ તથા પાદનોંધો માટેની પદ્ધતિ - બી. એન. ગાંધી, વિ. ફેબ્રુ, ૨૦-૨

સૂચિ : માનવ હાપણનો મહામૂલો ખજાનો - હાસ્યદા પંડ્યા, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૯-૩૨

સાહિત્યચર્ચા, અહેવાલ, પ્રાસંગિક અને સંપાદકીય આવૃત્તિ-અનાવૃત્તિ (શબ્દસરના ઉપેક્ષિત આયામો: સાહિત્યના અને જીવનના વિશેષાંક-માર્ચ-એપ્રિલ નિમિત્તે ચર્ચા) - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૫-૯

(સદ્ગત) ઈલાબહેન પાઠક - પ્રકાશ શાહ, કુમાર, ફેબ્રુ, ૫૬-૭

એલિસ મનરો : ૨૦૧૩ના સાહિત્યના નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા, રૂપાલી બર્ક, શબ્દસર, ફેબ્રુ, ૩૧-૬

(સદ્ગત) ઓમપ્રકાશ વાલ્મિકી, હવાતી, જૂન, ૨૩-૬

(સદ્ગત) ખુશવંતસિંહ - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૂચિ, એપ્રિલ, ૬૭-૭૦.

-*એ જ, વિ, મે, ૧૦-૨

- રમેશ ઓઝા, નવનીત સમર્પણ, મે, ૬૪-૬

- સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૬-૭

ખ્યાત અને ઉદ્ધિત - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૪
 (સદ્ગત) ગ્રેબિયલ ગાર્સિયા માર્કવેઝ - રાજેન્દ્ર પટેલ, કુમાર, જૂન, ૪૬-૭
 - સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૬
 (કવિ) ચિનુ મોદીને સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ
 - અશોક ચાવડા, શબ્દસર, મે, ૪૭-૫૪
 - યોગેશ જોષી, પરબ, એપ્રિલ, ૧૦-૬
 (સંતકવિ) છોટમની ૨૦૨મી જન્મજયંતી - હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૭
 દલિતચેતનાના બાબાસાહેબ આંબેડકર કાવ્યવિશેષાંક (એપ્રિલ) વિશેની નોંધ - નિલેશ સોલંકી, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૭-૧૩
 (સદ્ગત) દિનકર પથિક - નટવર વ્યાસ, પરબ, સપ્ટે, ૩૯-૪૧
 (સદ્ગત) ધીરુભાઈ ઠાકર - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, નવનીત સમર્પણ, માર્ચ, ૩૩-૮, જયદેવ શુક્લ, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ ૪-૬, ધીરુ પરીખ, કુમાર, ફેબ્રુ, ૪૫, પૂર્વી ઓઝા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ, ૩-૪, પ્રવીણ દરજી, નવનીત સમર્પણ, ૩૯-૪૩, પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી, વિ, માર્ચ, ૬-૭, યોગેશ જોષી, પરબ, માર્ચ, ૯-૧૦
 નવ્ય વિવેચન રિ લોડ કરવા વિષે - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૩-૯
 નિરક્ષરતાની તરફેણમાં એન્ઝસબર્ગર - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૩-૧૪
 (સદ્ગત) પવનકુમાર જૈન, રાજેન્દ્ર પટેલ, કુમાર, જાન્યુ, ૫૪-૫
 પાઠ્યપુસ્તક નિર્માણ અને વિદ્યાર્થી વાચક - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-ડિસે, ૩-૬
 પેટ્રિક મોદિયાનોને ૨૦૧૪નું નોબેલ પારિતોષિક - પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, નવે, ૪-૫
 - વૈભવ કોઠારી, શબ્દસર, ડિસે, ૩૫-૯
 (સદ્ગત) બટુક દીવાનજી - દીપક દોશી, નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ, ૯૯-૧૦૧
 (સદ્ગત) બાબુભાઈ પરમાર - મણિલાલ રાનવેરિયા, હયાતી, ડિસે, ૨૧-૮
 ભાષા અને અવકાશ - બાબુ સુથાર, નવનીત સમર્પણ, ઓક્ટો, ૭૨-૮
 મણિલાલ હ. પટેલને જોસેફ મેકવાન પારિતોષિક - નિસર્ગ

આહિર, શબ્દસર, ડિસે, ૩-૫
 (સદ્ગત) મીનપયાસી - રાજીવ ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૫૪-૭
 મીમાંસા વાઙ્મયની અને વાણિજ્યની - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૮
 (સદ્ગત) યૂ. આર. અનંતમૂર્તિ - પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, સપ્ટે, ૪-૬
 - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, નવનીત-સમર્પણ, ઓક્ટો, ૨૩-૬
 રતિલાલ બોરીસાગર : સચ્ચિદાનંદ સન્માનનો પ્રતિભાવ - પરબ, જુલાઈ, ૪૮-૫૨
 (સદ્ગત) રમેશ મ. શુક્લ, કુમાર, માર્ચ, ૫૫
 રાધેશ્યામ શર્મા કુમાર ચંદ્રકથી વિભૂષિત - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જાન્યુ, ૪૩-૪
 રિચાર્ડ ફલનગનને મેન બુકર પુરસ્કાર - કમલ દવે, શબ્દસર, ડિસે, ૩૧-૪
 રૂપકાત્મક વાંચનનો મહિમા - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૧૧
 વારિસ અલવી (ઉર્દૂ સાહિત્યના વિવેચક) - હનીફ સાહિલ, કુમાર, ફેબ્રુ, ૫૫-૬
 વીજળીવાળા (શરીફ)નો અનુઆધુનિકતાવાદ - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૧૭
 સર્જક અને સ્વાતંત્ર્ય : પરિષદ-પ્રમુખના ભાષણમાંથી આચમન (ધીરુ પરીખ), સં. યોગેશ જોષી, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૨૩૯-૪૪
 સર્જકની ખુદવફાઈ - પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૩-૪
 સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ વિશે થોડુંક - હેમન્ત દવે, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૨-૮
 સરવૈયા લેખન વિશે - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે-નવે, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૮૧-૫
 સાહિત્ય અને અમેરિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય - ધીરુ પરીખ, પરબ, ઓક્ટો, ૬-૮
 સાહિત્ય અને કલા ખાતર કલા - ધીરુ પરીખ, પરબ, ડિસે, ૬-૯
 સાહિત્ય અને ભાષા - ધીરુ પરીખ, પરબ, જૂન, ૬-૯
 સાહિત્ય અને માન્યતા - ધીરુ પરીખ, પરબ, જુલાઈ, ૬-૧૦
 સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર - ધીરુ પરીખ, પરબ, એપ્રિલ, ૬-૯
 સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન - ધીરુ પરીખ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬-૧૦

સાહિત્ય અને વિશ્વ - ધીરુ પરીખ, પરબ, મે, ૬-૧૧
સાહિત્ય અને સર્જકત્વ - ધીરુ પરીખ, પરબ, સાપ્ટે, ૬-૧૦

સાહિત્ય અને સમાજ - ધીરુ પરીખ, પરબ, માર્ચ, ૬-૮
સાહિત્ય અને સંકેત - ધીરુ પરીખ, પરબ, નવે, ૬-૧૦

કેફિયત - મુલાકાત વગેરે :

અકૂપારનું નાટ્યાંતર : એક અનુભવ - દીપક દોશી, નવનીત સમર્પણ, જૂન, ૭૦-૨

અનિલ રેલિયા - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, ડિસે, ૧૭-૨૨
અરુણા જાડેજા - મારી અનુવાદયાત્રા, પરબ, જુલાઈ, ૩૨-૯

અશોક ખાંટ - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, જુલાઈ, ૧૫-૨૦
(મારી સર્જન પ્રક્રિયા) અશોક ખાંટ, શબ્દસર, જુલાઈ, ૨૧-૬

ઈન્ટરનેટ સંસ્કૃતિ, નવ્યસંચારમાધ્યમો અને સમાજ-ફેકો બેરાડી બીફો (લુલ્ક ગેન્ગ સુત્તલ, અનુ. મનોજ છાયા), સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૬૮-૭૨

કવિતા મને ગમે છે.. કવિ કેફિયતો, શબ્દાલય, નવે, (અકારાદિ ક્રમે) -અદમ ટંકારવી, ૬-૭, અશોક ચાવડા, ૮-૯, અંકિત ત્રિવેદી, ૧૦-૧, ઉદયન ઠક્કર, ૧૨-૧૩, ઉષા ઉપાધ્યાય, ૧૪-૫, કમલ વોરા, ૧૬-૭, કાનજી પટેલ, ૧૮-૯, કિરણસિંહ ચૌહાણ, ૨૦-૧, કિશોરસિંહ સોલંકી, ૨૨-૪, ખલીલ ધનતેજવી, ૨૬-૭, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨૮-૯, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, ૩૦-૧, ચિનુ મોદી, ૩૨-૩, જયદેવ શુક્લ, ૩૪-૫, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, ૩૬-૭, જલન માતરી, ૩૮-૯, તખતદાન રોહડિયા, ૪૦-૨, દલપત પઢિયાર, ૪૪-૭, દિના શાહ, ૪૮-૯, ધીરુ પરીખ, ૫૦-૧, ધૂની માંડલિયા, ૫૨-૩, નયન હ. દેસાઈ, ૫૪-૫, નલિન રાવળ, ૫૬-૭, નીતિન વડગામા, ૫૮-૯, નીરવ પટેલ, ૬૦-૩, પ્રણવ પંડ્યા, ૬૪-૫, પ્રવીણ દરજી, ૬૬-૭, ભગવતીકુમાર શર્મા, ૬૮-૯, ભરત વિઝુંડા, ૭૦-૧, ભાગ્યેશ જહા, ૭૨-૫, મકરંદ મૂસળે, ૭૬-૯, મણિલાલ હ. પટેલ, ૮૦-૧, મનોહર ત્રિવેદી, ૮૨-૩, મહેન્દ્ર જોશી, ૮૪-૫, માધવ રામાનુજ, ૮૬-૭, મુકુલ ચોક્સી, ૮૮-૯૧, મુકેશ જોશી, ૯૨-૩, મુસાફિર પાલનપુરી, ૯૪-૫, યોગેશ જોષી, ૯૬-૭, રઈશ મનિઆર, ૯૮-૯, રઘુવીર ચૌધરી, ૧૦૦-૦૧, રશીદ મીર, ૧૦૨-૦૩, રાજેન્દ્ર પટેલ, ૧૦૪-૦૭, રાજેન્દ્ર શુક્લ, ૧૦૮-૦૯, રાજેશ પંડ્યા, ૧૧૦-૧૩, રાધેશ્યામ શર્મા, ૧૧૪-૧૭, લલિત ત્રિવેદી, ૧૧૮-૧૯, લાભશંકર ઠાકર, ૧૨૦-૨૧, વિનોદ

જોશી, ૧૨૨-૨૩, વિવેક કાણે, ૧૨૪-૨૫, સંજુ વાળા, ૧૨૬-૨૯, સાંઈરામ દવે, ૧૩૦-૩૧, હરદ્વાર ગોસ્વામી, ૧૩૨-૩૩, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૩૪-૩૫, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૧૩૬-૩૭, હરીશ મીનાશ્રુ, ૧૩૮-૪૧, હેમેન શાહ, ૧૪૨-૪૪

ગણેશ દેવી - યજ્ઞેશ દવે, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ, ૪૬-૬૪, મે, ૬૭-૮૪

ગિરીશ કનાઈ - તુઘલક અને હૃદયવદનની રચનાપ્રક્રિયા વિશે, અનુ. અરુણા જાડેજા, એતદ્, જૂન, ૬૨-૬

ગોવર્ધન પંચાલ - બકુલ ટેલર અને જયંત પારેખ, નાટક, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૬-૨૬

ગોવર્ધન પંચાલ - પ્રતિભા અગ્રવાલ, નાટક, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦-૧૨, એપ્રિલ-જૂન, ૯-૧૧

ગ્રેબિયલ ગાર્સિઆ માર્કેઝ - કેમ બાર, કેમ વાર્તાઓ, કેમ યાત્રાઓ - અનુ. પ્રકાશ ત્રિવેદી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૩-૬

ચંદુ મહેરિયા - રોટલાની મંડાઈ મોકાણ, સાર્થક જલસો, ઓક્ટો, ૫-૯

જોરાવરસિંહ જાદવ (મારી સંશોધનયાત્રા) - વિ, જાન્યુ, ૧૬-૮, ફેબ્રુ, ૬-૯

-*એજ, સંશોધન, જુલાઈ-ડિસે, ૨૯-૩૮

જોરાવરસિંહ જાદવ - નિરંજન રાજ્યગુરુ, અન્ય, સંશોધન, જુલાઈ-ડિસે, ૧-૧૭

જોરાવરસિંહ જાદવ - હસમુખ વ્યાસ, સંશોધન, જુલાઈ-ડિસે, ૧૮-૨૮

ઝાંખું ચન્દ્રબિંબ, ચિનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ, ફેબ્રુ, ૪૩-૪૪

ત્રિગુણાતીત પંચોલી, મારી કલાસાધનાનાં સંસ્મરણો, કુમાર, ઓક્ટો, ૩૧-૪

ધ્રુવ ભટ્ટ - શૈલેષ પાઠક, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે, ૨૮-૩૧

નિરંજન ભગત - અહ્યાશીમે, પરબ, જુલાઈ, ૪૨-૪

પારુલ ટીના દોશી - ભારતીય મહિલા વિશ્વકોશનો આરંભ કરતી વેળાએ, વિ, જુલાઈ, ૯-૧૩

પ્રીતિ સેનગુપ્તા - આરાધના ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, જૂન, ૧૧૦-૧૭

બુધસભા અને હું, કુમાર, જયંત ડાંગોદરા, જૂન, ૩૮-૯, જિજ્ઞા મહેતા, નવે, ૨૪, જીતેન્દ્ર જોશી, એપ્રિલ, ૩૬, તથાગત પટેલ, સાપ્ટે, ૨૭-૮, દિનેશ દેસાઈ, મે, ૩૯-૪૦, દિલીપ વ્યાસ, જુલાઈ, ૩૬, દેવેન્દ્ર દવે, ફેબ્રુ, ૩૪-૫, મનીષ પરમાર,

ઓક્ટો, ૪૧, રક્ષા શુક્લ, ડિસે, ૩૪, રમેશ દરજી, માર્ચ, ૪૦, હરીશ ધોબી, જાન્યુ, ૩૩-૪, હસમુખ કે. રાવલ, ઓગસ્ટ, ૩૪-૫

ભગવતીકુમાર શર્મા - કિરણસિંહ ચૌહાણ, શબ્દાલય, અંક : ૧, ૬૦-૧

ભગવાનદાસ પટેલ (મારાં પ્રથમ પુસ્તકનું પ્રકાશન), તાદર્થ્ય, સાપ્તે, ૩૬-૮

- અલ્પેશ વાઘેલા, આયુષી ભટ્ટ, કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૮૭-૧૦૩

ભાગવત કથાસાર : અર્પણ - આદિ કવિ વાલ્મીકિના ચરણોમાં, અરુણા જાડેજા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૪૭-૫૬

ભીખુ પારેખ - આરાધના ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૪૩-૫૦

મનોહર ત્રિવેદી - મારા ગીતોનો પરિવેશ, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦૨-૧૪

મૃણાલ જૈન - (?), મોનોઈમેજ, ઓક્ટો, ૭-૮

મોહન પરમાર - એન. એસ. પરમાર, અનુ. વિપુલકુમાર એચ. પટેલ, દલિતચેતના, મે, ૩૨-૪

લાભશંકર ઠાકર - અંકિત ત્રિવેદી, શબ્દાલય, જુલાઈ, ૨૫-૭ વસંત પરીખ - પ્રણવ પંડ્યા, શબ્દાલય, : ૧, ૬૨-૪

વિજય શાસ્ત્રી - મારી સાહિત્ય-વીતી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૬૧-૩

વિવેચન અને હું (શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.) વિશેષાંકની કૈફિયતો અકારાદિ ક્રમે : ઈલા નાયક, ૯-૧૨, કિશોર વ્યાસ, ૧૩-૮, ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ૧૯-૨૨, ચિનુ મોદી, ૨૩-૫, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ૨૬-૯, દલપત ચૌહાણ, ૩૦-૫, દક્ષા વ્યાસ, ૪૨-૬, દર્શના ધોળકિયા, ૩૬-૪૧, દીપક મહેતા, ૪૭-૫૨, ધીરેન્દ્ર મહેતા, ૫૩-૯, નરેશ વેદ, ૬૦-૫, નરોત્તમ પલાણ, ૬૬-૭૦, નીતિન વડગામા, ૭૧-૪, પ્રવીણ દરજી, ૭૫-૮૧, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૮૨-૬, બળવંત જાની, ૮૭-૯૧, બાબુ દાવલપુરા, ૯૨-૭, બાબુ સુથાર, ૯૮-૧૦૨, ભગવાનદાસ પટેલ, ૧૦૩-૧૧૧, ભી. ન. વણકર, ૧૧૨-૧૧૭, મણિલાલ હ. પટેલ, ૧૧૮-૨૩, મધુસૂદન પારેખ, ૧૨૪-૨૭, માય ડિયર જયુ, ૧૨૮-૩૧, મોહન પરમાર, ૧૩૨-૩૬, રતિલાલ બોરીસાગર, ૧૫૮-૭૦, રમણ સોની, ૧૩૭-૪૩, રમણિકલાલ છ. મારુ, ૧૪૪-૧૫૦, રમેશ ઓઝા, ૧૫૧-૫૭, રાજેન્દ્ર પટેલ, ૧૭૧-૭૩, રાધેશ્યામ

શર્મા, ૧૭૪-૭૭, લાભશંકર ઠાકર, ૧૭૮-૮૧, વિજય પંડ્યા, ૧૮૨-૮૪, વિજય શાસ્ત્રી, ૧૮૫-૮૯, સતીશ વ્યાસ, ૧૯૦-૯૨, શરીફા વીજળીવાળા, ૧૯૮-૨૦૨, શિરીષ પંચાલ, ૨૦૩-૦૬, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ૧૯૩-૯૭, સુમન શાહ, ૨૦૭-૦૯, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૨૧૦-૧૫, હસુ યાજ્ઞિક, ૨૧૬-૧૯

શરત (મધુ રાય)નાં સુમધુર સંભારણાં - મહેશ ચંપકલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૩૬-૪૦

શરીફા વીજળીવાળા (મારી અનુવાદપ્રક્રિયા) - શબ્દસર, જાન્યુ, ૪૧-૫૧

શોધ : મહેશ (એલકુંચવાર)ની અને મારી, અનુ. અરુણા જાડેજા, એતદ્, ડિસે, ૬૫-૭૦

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર - મૂકેશ વૈદ, વિનીત શુક્લ, સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-ડિસે, ૯૯-૧૧૦

સુમન શાહ - કથકને વિશેનો મારો મૂંઝારો, શબ્દસર, ઓક્ટો-નવે, ૩૦-૩

હસમુખ શાહ - શરીફા વીજળીવાળા, નવનીત સમર્પણ, નવે, ૪૫-૫૪

વિશેષાંકો :

તાદર્થ્ય : ચૂંટેલા કાવ્યો, ડિસે.

દલિતચેતના : બાબાસાહેબ આંબેડકર કાવ્યવિશેષાંક, એપ્રિલ નવનીત-સમર્પણ : અવકાશ, ઓક્ટો

નાટક : ગોવર્ધન પંચાલ શતાબ્દી વંદના વિશેષાંકો : ૧. જાન્યુ-માર્ચ, એપ્રિલ-જૂન, વિશેષાંક-૪ જુલાઈ-સપ્ટે, વિશેષાંક-૫ : ઓક્ટો-ડિસે., વિશેષાંક-૬ પગલું : ગુજરાતી કવિતાના અંગ્રેજી અનુવાદો, નવે-ડિસે.

પરબ : એકવીસમી સદી : પ્રથમ દાયકો, જાન્યુ-ફેબ્રુ.

પ્રત્યાશા : વાર્તા, નવે.

મોનોઈમેજ : ૧૦૦મો અંક, જુલાઈ

વિવિધાસંચાર : સમકાલીન ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા, સાપ્ટે-ફેબ્રુ.

શબ્દસર-ઉપેક્ષિત આયામો : જીવનનાં અને સાહિત્યના, માર્ચ-એપ્રિલ

શબ્દસૃષ્ટિ : વિવેચન અને હું, ઓક્ટો.

શબ્દાલય : કવિતા મને ગમે છે... કારણ કે... નવે.

સંશોધન : જોરાવરસિંહ જાદવ, જુલાઈ-ડિસે.

હયાતી : મરાઠી દલિત સાહિત્ય, સાપ્ટે.

□

(સંપૂર્ણ)

પ્રતિષ્ઠા

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૫ ૪૫

પરિચય-મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો/લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

અચરજના ઓવારેથી - કીર્તિકાન્ત પુરોહિત. સારસ્વત સાહિત્યસદન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૯૬, રૂ. ૯૦ □ કાવ્યસંગ્રહ

અનિદ્રાવશ - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૧૨૦, રૂ. ૧૩૫ □ ગઝલસંગ્રહ

... અને તું - અશોક જાની, 'આનંદ'. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૫૨, રૂ. ૧૭૦ □ ગઝલસંગ્રહ

આ નાવ હવે હંકારી - જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૮૪, રૂ. ૯૫ □ ગીત-સંગ્રહ

આબેહૂબ - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૮૬ રૂ. ૯૫ □ મુક્તકસંગ્રહ

આંખના વરસાદ બારે માસ - ગિરીશ પરમાર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૫૪, રૂ. ૭૦ □ કાવ્યસંગ્રહ

એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો - રાધેશ્યામ શર્મા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૧૨૦ □ ૮૦ જેટલાં નવાં કાવ્યો, પરિશિષ્ટમાં પૂર્વકાવ્યો વિશેના વિદ્વાનોના પ્રતિભાવો-આસ્વાદો તથા કવિ-કેન્દ્રિયત.

ગરાસ - નીરજ મહેતા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૮૨, રૂ. ૧૦૦ □ ગઝલસંગ્રહ

પર્ણોમાં સરોવર - નવનીત ઉપાધ્યાય. રન્નાદે, ૨૦૧૫, ડે. ૧૩૦, રૂ. ૧૪૫ □ ગીતસંગ્રહ

પાથરણાવાળો - રમેશ આચાર્ય. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૫, ડે. ૭૨, રૂ. ૧૧૦ □ અછાંદસ રચનાઓ

હે ગઝલ! આવ, પ્રગટ થા - દક્ષા બી. સંઘવી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૯૦, રૂ. ૧૦૫ □ ગઝલો

વાર્તા, કથા

અદૃશ્ય પાત્રો - હરેશ ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૧૬૦, રૂ. ૧૨૫ □ વાર્તારૂપે મુકાબેલી 'ઐતિહાસિક પાત્રોની કથાઓ'

અનંત એકાંત - અશોક જાની. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫,

કા. ૧૭૨, રૂ. ૧૬૦ □ વાર્તાસંગ્રહ

ઇતિહાસનું અમર પાનું - રાઘવજી માધડ. રન્નાદે, (સંવ. આ.) ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૪, રૂ. ૧૬૦ □ લોક-કથા શૈલીની પ્રસંગકથાઓ

ઉષ્ણાખ્યાન - રમેશ ત્રિવેદી. રન્નાદે, ૨૦૧૪, કા. ૧૩૦, રૂ. ૧૨૫ □ ૧૪ ટૂંકીવાર્તાઓ

ગતિ - પૂજા તત્સત્. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૧૪૪, રૂ. ૧૨૦ □ વાર્તાસંગ્રહ

મટ્ટકીમાં માધવ - સંપાદન-પ્રતિભાવન ઈશ્વર પરમાર. અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૧૬૦, રૂ. ૧૫૦ □ ગુજરાતીની (૫૦) લઘુકથાઓનું ચયન, દરેક વિશે શિક્ષણલક્ષી પ્રતિભાવો સાથે.

મધુર સ્વપ્ન - કીર્તિકાન્ત પુરોહિત. સારસ્વત સાહિત્યસદન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૧૨૦, રૂ. ૧૫૦ □ વાર્તાસંગ્રહ

મને સૂરજ થવાના કોડ - કિરીટકુમાર પી. જોષી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૧૯૦, રૂ. ૧૮૦ □ વાર્તાઓ

રમત આટાપાટાની - પ્રફુલ્લ કાનાબાર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૧૬૦, રૂ. ૧૩૦ □ વાર્તાસંગ્રહ

રેતશીશીનાં રજકણ - કીર્તિકાન્ત પુરોહિત. સારસ્વત સાહિત્યસદન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૮૪, રૂ. ૭૫ □ લઘુ-કથાસંગ્રહ

લોહીનાં આંસુ - ફાધર વર્ગીસ પોલ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૮૦, રૂ. ૮૫ □ વાર્તાસંગ્રહ

સખ્ય - નલિની કિશોરી ત્રિવેદી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૧૬૦, રૂ. ૧૪૦ □ સ્ત્રી સંવેદનને વિષય કરતી વાર્તાઓ

હારોહાર - ઊજમશી પરમાર. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૨૦૮, રૂ. ૧૭૦ □ વાર્તાસંગ્રહ

નવલકથા

અગનપિપાસા - જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૧૦૬, રૂ. ૧૦૦ □ લઘુનવલ

ટર્નિંગ પોઈન્ટ - મનહર ઓઝા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૨૯૬, રૂ. ૨૪૦ □ નવલકથા

શક્ય - કેશુભાઈ દેસાઈ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, (બીજી આ.) ૨૦૧૫, ડે. ૨૫૬, રૂ. ૨૪૦ □ નવલકથા
સાંધ્ય વેળાએ (વડીલોની વાતો) - રશ્મિ શાહ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૨૧૮, રૂ. ૧૮૫ □ નવલકથા

નાટક

મોં ગંદેવીનો ગલો - સતીશ વ્યાસ. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૭૨, રૂ. ૭૦ □ બે અંકનું નાટક, અંતે સમીક્ષક-દિગ્દર્શકના બે લેખો સાથે.

ગદ્ય : નિબંધ, લેખ, પ્રવાસ, હાસ્ય

આઈ સું કરીયું બાવાજી...! - હરીશ નાયક. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડબલ કા. ૧૫૨, રૂ. ૪૬૦ □ પારસી ભાષાશૈલીમાં લખાયેલા 'હલવા હાસ્યલેખો.'

કોણ સાંભળે છે? - પ્રવીણ દરજી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૧૭૬, રૂ. ૧૬૦ □ વિચારલક્ષી નિબંધો

કોણે કહ્યું તમે કમજોર છો? - ચંદ્રકાન્ત મહેતા. રન્નાદે, ૨૦૧૫, કા. ૧૬૨, રૂ. ૧૬૫ □ વિચારલક્ષી લેખો-નિબંધો

ધીરજનાં ફળ કડવાં - સંકેત પારેખ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૮૮, રૂ. ૮૫ □ હાસ્યલેખો

નિજાકૃતિ - પ્રીતિ સેનગુપ્તા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૨૬૨, રૂ. ૨૪૦ □ 'અંગત અને અન્ય નિબંધો'

બહુરંગી - સંપા. સ્વાતિ મેઢ, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૬૮, રૂ. ૧૬૦ □ 'ગુજરાતી લેખિકાઓની હાસ્યકટાક્ષ કૃતિઓનો સંપાદિત સંચય' સ્ત્રી-લેખકોના પરિચય અને એમનાં પુસ્તકોની યાદી સાથે

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ચરિતમ્ - માવજી કે. સાવલા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૩૪, રૂ. ૧૪૫ □ રવીન્દ્રનાથનાં વિવિધ જીવન-લેખન પાસાં પરના ચરિત્રાત્મક લેખો.

શકલતીરથ જેના મનમાં રે! - ડંકેશ ઓઝા. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૬૬, રૂ. ૧૫૦ □ શુકલતીરથ

વિશેના અંગત અને નર્મદાતીર્થો વિશેના પ્રવાસલક્ષી નિબંધો
હાસ્ય-કલરવ - પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૧૩૬, રૂ. ૧૦૦ □ 'હળવી શૈલીની આનંદયાત્રા' આલેખતા નિબંધો

બાળ-કિશોર-સાહિત્ય

કક્કાભાઈની કથા - સાંકળચંદ પટેલ. રન્નાદે, અમદાવાદ,

૨૦૧૪. ડે. ૪૬ રૂ. ૫૦ □ મૂળાક્ષરો પર કાવ્યો - છેલ્લે ગુજરાતી વર્ણમાળાની સમજૂતી સાથે

કુસુમમાલ - વિનોદ જાની. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડબલ કા. ૧૧૫, રૂ. ૨૧૦ □ પૂર્વ બાળકાવ્યસંગ્રહોમાંથી લેખકે પોતે પસંદ કરેલા ૧૦૮ બાળકાવ્યો

ગામની દીકરી અને બીજી વાર્તા - અવિનાશ પરીખ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડબલ કા. ૮૮, રૂ. ૧૫૫ □ ૨૭ બાળવાર્તાઓ

ગુજરાતના શિક્ષણ-સંન્યાસીઓ (કેળવણીકારો) - રણજિતસિંહ પવાર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૧૮૦ □ કેળવણીકારોનું જીવનકાર્ય આલેખતાં કિશોર-યોગ્ય રેખાચિત્રો

ચોકડીમાંથી પતંગિયું - ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'. પ્રકા. લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૫, વિકેતા રન્નાદે, અમદાવાદ, કા. ૫૪, રૂ. ૫૫ □ ૭ બાળ-નાટિકાઓ

પતંગિયું - હસમુખ ના. ટાંક. પ્રકા. લેખક, જરગલી (સૌરાષ્ટ્ર), ૨૦૧૪, વિકેતા રન્નાદે, ડબલ કા. ૨૫, રૂ. ૫૫ □ બાળકાવ્યસંગ્રહ

બિલ્લુ બલરામ - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડબલ કા. ૪૮, રૂ. ૮૫ □ કિશોરો માટેની લઘુ નવલ

ભણે તે તરે - કાંતિલાલ જો. પટેલ રન્નાદે, ૨૦૧૫, ડબલ કા. ૮૮, રૂ. ૧૮૫ □ પ્રબોધક બાળ-દૃષ્ટાંતકથાઓ

રંગસુગંધી - જિતુ ત્રિવેદી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કા. ૮૦, રૂ. ૧૮૦ □ ચિત્રો-સમેત બાળકાવ્યો

રાષ્ટ્રવંદના - દેવજી ત્રિ. થાનકી. રન્નાદે, ૨૦૧૫. ડબલ કા. ૭૪, રૂ. ૧૪૦ □ બાળકાવ્યો

વીર અર્જુન - પોપટલાલ મંડલી. રન્નાદે, ૨૦૧૫, કા. ૪૦, રૂ. ૪૦ □ સરળ અર્જુનચરિત્ર

સંત તુકારામ - પોપટલાલ મંડલી. રન્નાદે, ૨૦૧૫, કા. ૪૮, રૂ. ૪૫ □ સરળ તુકારામચરિત્ર

વિવેચન-સંશોધન

ઉભયાન્વય - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૭૬, રૂ. ૧૫૦ □ સંસ્મરણો, અભ્યાસલેખો, ગ્રંથસમીક્ષાઓ અને કાવ્યાસ્વાદો

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ - દલપત ચૌહાણ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૮૦, રૂ. ૧૭૦ □ દલિત સાહિત્યનો સ્વરૂપવાર ઇતિહાસ, શબ્દસૂચિ વિના.

દર્શક અને બીજા વિશે - ધીરેન્દ્ર મહેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૯૨ ડે. ૧૮૦ □ દર્શક અને બીજા ગુજરાતી, અન્ય ભાષી લેખકો અને એમની કૃતિઓ વિશેના લેખો. નરસિંહચરિત્ર વિમર્શ - દર્શના ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, બી. આ. ૨૦૧૫ □ ૧૯૯૨માં પ્રગટ થયેલા શોધનિબંધની સંવર્ધિત આવૃત્તિ

બાલસાહિત્ય મંથન - યશવન્ત મહેતા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૨, ડે. ૧૮૦ □ બાળસાહિત્યના લેખકો, કૃતિઓ, પ્રવાહ-પરિચય અને સાહિત્યવિચાર વિશેના લેખો. મરિતે ચાહિ ના આમિ - રાજેન્દ્ર પટેલ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૨૦૦, ડે. ૧૮૦ □ 'શ્રી અરવિંદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કાવ્યસૃષ્ટિ' વિશેનો ગ્રંથ, વિવિધ સૂચિઓ સાથે. વિવેચનની વાટે - અરુણિકા મનોજ દરૂ. પ્રકા. લેખક, વલસાડ, ૨૦૧૫, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૧૭૦, ડે. ૧૬૦ □ લેખકો, કૃતિઓ વિશેના લેખો

શબ્દભેદ - દલપત ચૌહાણ પ્રકા. લેખક, ગાંધીનગર, ૨૦૧૫. વિકેતા, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૧૩૬, ડે. ૧૨૫ □ દલિત સાહિત્યની કૃતિઓ, એના પ્રવાહો, ચર્ચાઓ વિશેના લેખો. સહૃદયધર્મી - સંપાદક દર્શના ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૨૮૮ ડે. ૨૬૦ □ અનંતરાય રાવળના વિવેચન લેખોમાંથી ચયન, અભ્યાસલેખ અને સૂચિ સાથે

ગુજરાતી બાલવાર્તા - ઈશ્વર પરમાર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૮૦ ડે. ૮૦ □ બાળ-વાર્તાના સ્વરૂપ વિશે ને ગુજરાતી બાળવાર્તા વિશેના લેખો

શેષવિશેષ: મિશ્ર સ્વરૂપ ગ્રંથો, અભિનંદનાદિ ગ્રંથો, પત્રકારત્વ, કલા, રંગભૂમિ, વ્યાપક સંકલનો-સંશોધનો.

ગા મેરે મન ગા... - પ્રફુલ્લ દેસાઈ સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૧૫, ડે. ૨૦૦, ડે. ૧૮૦ □ ફિલ્મીગીતોનાં શાસ્ત્રીય રાગો, રાગિણીનો પરિચય-આસ્વાદો કરાવતા લેખો

ગાંધીધામગાથા - માવજી કે. સાવલા રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૯૨, ડે. ૮૫ □ ગાંધીધામનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને વર્તમાન

ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ - લેખનસંપાદન દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય. રન્નાદે, ગૂર્જર, ૨૦૧૪, ડે. ૧૦૯, ડે. ૧૨૫ □ આદિવાસી સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંનો પરિચય કરાવતું પુસ્તક

ઝીલો રે મચ્છુનો પડકાર - અનુ. નિરંજન ભો. સાંડેસરા. પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૫, ડે. ૩૩૮, ડે. ૪૦૦ □ મચ્છુ જળહોનારત અંગે ક્ષેત્રકાર્ય સંશોધન કરીને ઉત્પલ સાંડેસરા અને ટૉમવૂડને કરેલા અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ

પ્રતિપદા - સંપા. પ્રશાંત પટેલ, યોગેશ પટેલ, પ્રકા. એન.એસ.

પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ, ૨૦૧૫, વિકેતા ડિવાઈન, અમદાવાદ, ડે. ૩૫૦, ડે. ૩૦૦ □ ૧૭ અનુ-આધુનિક ગુજરાતી કવિઓનાં ચૂંટેલા કાવ્યો તથા એ કવિતા વિશેના વક્તવ્ય લેખો

ભારતના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ - મૃગેશ નાયક, પ્રકાશચંદ્ર પટેલ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૪, ડે. ૧૨૫ □ ભારતના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિનો વર્ગીકૃત પરિચય

માધ્યમદર્શન - [સંપા.] યાસીન દલાલ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૨૨૦, ડે. ૨૦૦ □ ગુજરાતી પત્રકારો અને પત્રકારત્વ વિશે વિવિધ અભ્યાસીઓના પૂર્વપ્રકાશિત લેખોનો સંચય. લેખકે આ, અને પછીનાં બે પુસ્તકો પર પોતાના નામ સામે 'સંપાદક' એવી કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

માધ્યમમંથન - [સંપા.] યાસીન દલાલ. રન્નાદે, ૨૦૧૫, કા. ૧૯૭, ડે. ૧૮૦ □ સામયિકો, પત્રકારત્વ વિશે લેખકના પૂર્વપ્રકાશિત લેખોનું સંકલિત પુનર્મુદ્રણ

માધ્યમવિચાર - [સંપા.] યાસીન દલાલ. રન્નાદે, ૨૦૧૫. ડે. ૩૭૫ □ પત્રકારત્વ અને સંલગ્ન વિષયો પરના લેખકોના પૂર્વપ્રકાશિત લેખોનું સંકલિત પુનર્મુદ્રણ. ત્રણે પુસ્તકમાં એકસરખું એક પાનાનું નિવેદન, સંપાદકીય અભ્યાસ લેખ વિના.

રંગભૂમિ ૨૦૧૪ - ઉત્પલ ભાયાણી. ઈમેજ, મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૩. ૧૫૦ □ 'રંગભૂમિ પર પ્રસ્તુત ગુજરાતી અને ઈતર ભાષાના નાટકોની સમીક્ષા

શિલ્પસમીપે - કનુ સૂર્યક. અરુણોદય, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ૩બલ કા. ૩૪૪, ડે. ૫૦૦ □ ગુજરાત, અન્ય ભારતીય પ્રદેશો અને વિદેશોમાંનાં કલા શિલ્પો-સ્થાપત્યો વિશે, સચિત્ર પ્રાથમિક માહિતી અને ઇતિહાસ આપતો ગ્રંથ

શ્વેતકેશી મિતર - સંપા. મનસુખ ઠાકર, મહેન્દ્ર વાળા. પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૫. ડે. ૪૪૮, ડે. ૪૫૦ □ નરોત્તમ પલાણ વિશેનાં તથા એમનાં લખાણો સમાવતો 'અભિનંદન ગ્રંથ'

સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર : ૨૨ - રાધેશ્યામ શર્મા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૪૦૬, ડે. ૪૦૦ □ ૩૯ લેખકો સાથેની લેખકની પ્રશ્નોત્તરી

સ્ત્રીસંવેદનાની કશ્મકશ - અમિતા ચૌહાણ. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. પૃ. ૧૬૮, ડે. ૧૮૦ □ 'ગુજરાત મિત્ર'માંથી કોલમનાં, સ્ત્રી-સંવેદના વિષયક લખાણોનો સંગ્રહ

હાસ્યટલુકા - ધનસુખલાલ પારેખ. રન્નાદે, ૨૦૧૪, ડે. ૬૫ □ હાસ્યરસિક વાક્યાવલિ, 'હાસ્યકણિકા'ઓ.

